

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

D E R G İ S İ

ISSN: 2147-5679

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Yıl/Year: 2022 Cilt/Volume: 8 Sayı/Issue:16

ISSN: 2147-5679

Sahibi / Owner

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Adına
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BEDEVA

Editör / Editor

Dr. Öğr. Üyesi Zafer AÇAR

Editör Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Bedrettin BASUĞUY
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Bilal TOLAN
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim DAĞILMA
Dr. Öğr. Üyesi Hemin OMAR AHMAD
Dr. Öğr. Üyesi Ömer DELİKAYA
Arş. Gör. Adnan AYDINTÜRK

Dergi Sekreteryası ve İletişim/

Secretary of Journal and Communication:

Enstitü Sekreteri Sadrettin BEKİ

Dergi Yazışma Adresi / Correspondence Address

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Müdürlüğü, 12100-Bingöl

Telefon: 0426 216 00 42

Faks: 0426 216 00 42

Enstitü e-posta: yasayandillerenst@bingol.edu.tr

Dergi e-posta: bingolyasayandiller@gmail.com

Dergi Tasarım ve Uygulama / Magazine Design

Mahmut ERZİNCAN

Zafer AÇAR

Yayın Kurulu ve Danışma Kurulu

Editorial Board and Advisory Board

Prof. Dr. Abdulaziz HATİP, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah KIRAN, Muş Alparslan Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah ÖNALAN, Siirt Üniversitesi
Prof. Dr. Celilê Celil, Instut für Kurdologie, Awisturya
Prof. Dr. Edip ÇAĞMAR, Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan ÇİÇEK, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan ÇİFTCİ, Bingöl Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan TANRIVERDİ, Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet BARCA, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet BİLEN, Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Metin YİĞİT, Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa AGAH, Bingöl Üniversitesi
Prof. Dr. Mychael CHYET, Washington Library, USA
Prof. Dr. Nesim DORU, Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Nusrettin BOLELLİ, Bingöl Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan BAŞARAN, Bingöl Üniversitesi
Prof. Dr. Salih AKIN, Rouen University, France
Prof. Dr. Seyid Ahmed PARSA, Kurdistan University, İran
Prof. Dr. Yadgar Rasool, Selaheddin University, Iraq
Prof. Dr. M. Zahir ERTEKİN, Bingöl Üniversitesi
Prof. Dr. Vecihi SÖNMEZ, Batman Üniversitesi
Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK, Karabük Üniversitesi
Doç. Dr. Abdurrahim ALKIŞ, Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Abdülhadi TİMURTAŞ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet KAYINTU, Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Canser KARDAŞ, Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Bedrettin BASUĞUY, Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN, Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Hayrettin KIZIL, Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim USTA, Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Üyesi Mustafa ASLAN, Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet YAZICI, Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa GÜNERİGÖK, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK, Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Asoss M. Qader, Lehrstuhl für Altorientalistik, Universität Würzburg, Almanya
Dr. Öğr. Üyesi Hemin Omar AHMAD, Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AYDOĞDU, Bingöl Üniversitesi
Dr. Arş. Gör. Yakup AYKAÇ, Mardin Artuklu Üniversitesi

- Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi yılda 2 kez yayımlanan, uluslararası hakemli akademik bir dergidir.
- Yayımlanan yazıların her türlü hukuki ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Derginin her hakkı saklıdır. Dergide yayımlanan yazılar kaynak gösterilmeksizin kullanılamaz.

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the This Issue

Prof. Dr. Hayrettin Kızıl, Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Canser Kardaş, Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlyas Suvağcı, Hakkari Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Danyal Apuhan, Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayetullah Karabeyeser, Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Dağılma, Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yonat, Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Gör. Mehmet Aslanoğulları, Bingöl Üniversitesi (2)

Değerli okurlar!

17. sayısına ulaştığımız Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, bu sayıda da alana katkı sunan çalışmalarla devam etmektedir.

Dergimizin ilk yazısı, Hasan Çiftci'ye ait olan *Ortak Atasözlerin Hikâyeleri: Her şey aslına rücu eder Fârsî-Kurmancî-Zazakî 11* adlı çalışmadır. Araştırmacı aynı coğrafyayı paylaşan ya da komşu olan dil ve lehçelerin ortak kültürel birikimlerine işaret eden atasözleri ve onlara kaynaklık eden hikayeleri bilimsel dayanaklarla ve edebi bir üslup kullanarak işlemektedir.

İkinci yazı, Halil Akgül'ün kaleme aldığı *Ketina Dengan di "Berxvan" a Üsivê Beko de* adlı çalışmadır. Bu çalışma Kafkas Kürt Edebiyatı sahasına giren ve Kürtçe'nin Kurmanci lehçesinde yazılmış olan Berxvan öyküsünde, Kurmanci ağız çalışmalarına katkı sunabilecek yöre ağzında görülen fonetik ses olaylarından ses düşmesini ele almaktadır.

Büşra Aslan Banyal ve İbrahim Dağılma'nın *Diwanê Arçugi Ser Analizêk* adlı makaleleri, Zazaca klasik eserlerden biri olan ve Molla Faruk Baynal tarafından yazılan *Diwanê Arçugi* adlı eseri tahlil etmektedir. Çalışmada divan nazım şekli, içerik, kafiye ve sanatlar yönüyle incelenmiştir.

Dergimizin diğer makalesi ise Hacı İbrahim Aytekin ve İlyas Akman'ın *Hikayenuştoxîya Modern Ê Zazakî de Dewreyê Vîyartişî* adlı makaleleridir. Çalışma modern Zaza hikâyeciliğinde doğum, evlenme, ölüm, sünnet eksenli halk inanışlarına ve ritüellere yer veren hikayelere odaklanmakta bu hikayeler üzerinden Zaza toplumu tanıtılmaya çalışılmaktadır.

Sonraki sayılarda konu, dil ve lehçe çeşitliliğini yansıtan çalışmaların devam etmesi ve araştırmacılara ışık tutacak benzer çalışmaların artması temennisiyle...

**Ortak Atasözlerin Hikâyeleri: Her şey aslına rücu eder
Fârsî-Kurmancî-Zazakî 11****Hasan ÇİFTÇİ*****Makale Türü/Article Types:** Araştırma Makalesi/Research Article**Makale Geliş Tarihi/Received:** 08.02.2023**Kabul Tarihi/Accepted:** 25.04.2023**Atıf:** Çiftci, H. (2023).

“Ortak Atasözlerin Hikâyeleri: Her şey aslına rücu eder

Fârsî-Kurmancî-Zazakî 11”,

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 17, 7-39

DOI: 10.56491/buydd.1248965**Özet**

Bu makale karşılaştırmalı halk edebiyatıyla ilgilidir. Ortadoğu halklarının dillerinden Farsça, Kurmancî ve Zazakî’de ortak atasözleri ve onlardan bazısının halk arasında söylenen hikâyelerini ve kaynaklarını konu edinmektedir. Yer yer bu atasözleriyle ortak olan Arapça ve Türkçe atasözlerine de yer verilecektir.

Atasözleri halkların tarihi süreçte şekillenen yaşam biçimini, adet ve geleneklerini ifade eden yasalar hükmündedir.

Atasözleri yüzyılların geçmesiyle şekillenir ve toplumun ahlâkî, dinî ve dünyevî değerlerini ifade ederler. Toplumun tarihsel kültürünü kuşaktan kuşağa aktarırlar.

Bu makale de aynı konuyla ilgili seri halde yayımlanacak diğer makaleler gibi adı geçen Müslüman halkların düşünsel, dilsel ve kültürel ortak değerlerine de ışık tutacaktır.

Anahtar kelimeler: Atasözlerinin hikâyeleri, ortak atasözleri, Farsça, Kurmancî, Zazakî atasözleri.

**Stories of Common Proverbs: Everything returns to its origin
Persian-Kurmanji-Zazakî 11****Abstract**

This article is about comparative folk literature. It deals with the story of the common resources of the languages of the anc peoples of the Middle East such as Persian, Kurmanji and Zazakî. It will partly touch on the common Arabic and Turki proverbs

Proverbs are the rules that express lifestyles, customs and traditions of the peoples which are formed along the centuries. Proverbs are shaped by the passing of centuries and they express moral, religious and worldly values of the society. They transfer the historical culture of the society from generation to generation.

This article and other articles which are going to be published on the same subject in series will enlighten intellectual, linguistic and cultural common values of the Muslim peoples.

Keywords: the story of proverbs, common sayings, Persian, Kurmanji, Zazakî, Turkish

Giriş: Bu makale, seri halde yayımlanmakta olan Kurmancî, Zazakî ve Farsî ortak atasözleriyle ilgili makalelerin onbirincisidir. Diğer makaleler daha önce Bingöl Üniversitesi *Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*'nin muhtelif sayılarında yer almış ve ilk makalede aynı veya yakın coğrafyaları paylaşan toplumların farklı dillerdeki bazı ortak atasözleri *konu, düşünce* (anlam) ve *biçim* açısından analiz edilmişti. Bu makalede yer alan atasözleri, deyim ve bunların meselleri de büyük ölçüde eğitimle ilgili olup farklı yaşam biçimleri ve değerlere sahip bireylerin gelişimini etkileyen soy ve sosyo-kültürel çevrenin tesiriyle oluşan farklı karakterlerin çatışması veya uyumsuzluğunu konu edinmektedir. Burada öne çıkan temel başlık, kâinatta daima cereyan ettiği ileri sürülen ve genelde kitaplarda *hükemâ sözü* şeklinde kaydedilen *Her şey aslına rücu eder* meşhur *yargı* veya *kural* yanı sıra *asluhu nesluhu* (aslı soyudur) ile ilgilidir. İlk söz ve içerdiği anlam itibarıyla tarih boyunca başta felsefe, ahlak, tabiat bilimleri, tasavvuf ve fıkıh (hukuk) olmak üzere çeşitli alanlarda bazı iddialar için gerekçe olarak ileri sürülmüş ve bilhassa tasavvufta ve halk kültüründe yoğun şekilde ilgi odağı olmuştur. İslam milletleri kültüründe farklı versiyonlarla atasözüne dönüşen bu yargı, zaman zaman Aristoteles'e veya Eflâtûn'a ait olduğu ileri sürülmüştür. Nitekim *Ölümden sonra insanın yok olacağını reddeden Eflatun'a ait bir risale (Risale li Eflatun li'r-reddi alâ men kâle inne'l-insâne telâşâ ve feniye ba'de mevthî: Eflatun'a ait bu risale, "İnsan öldükten sonra şüphesiz çürür ve yok olur" diyen kimsenin iddiasını reddetmekle ilgilidir)*'nin başında şu ifadeler yer almaktadır: "Bu alemde ayrıldığı zaman insanın da diğer canlılarda olduğu gibi yok olup gideceğini iddia eden kimseye Eflatun der ki: Şüphesiz birleşik kuvvetler birbirinden ayrıldıkları zaman; tıpkı kara safranın toprağa, balgamın suya, kanın havaya ve sarı safranın ateşe dönüşmesinde olduğu gibi **herşey aslına rücu eder**. Biz insanda (diğer canlılardan farklı olarak) beşinci bir kuvvet görünce; **natıka kuvveti**, tıpkı diğer kuvvelerin aslına dönmeleri gibi **aslına rücu edeceklerini** anladık."¹

Eflatun'un işaret ettiği toprak, su, hava ve ateşten ibaret varlığın dört temel maddesi (arkhe) İslâm felsefesi ve kültür tarihinde *anâsir-ı erbaa* tabiriyle ifade edilmiş ve dolayısıyla "anâsir-ı erbaa anlayışının, antik Yunan düşüncesinden geldiği

¹ Abdullah Kızılcık, *Farabi Bibliyografyası* (Kitap, Makale, Risale), Demavend Yayınları (Elektronik yayınlar serisi: 13), İstanbul, Ekim 2020, 105. Sözüm Aristoteles'e ait olduğuna dir bk. M. Akif Duman, "Charles Sanders Peirce'ü Anlayan Adam: Ömer Seyfettin -II- (bk. <https://tdk.gov.tr/wp-content/uploads/2019/05>)

düşünülmektedir. Antik Yunan’da Grekler’e göre tanrı (veya tanrılar) kâinatı yoktan var etmiş değildir; aksine o, kendisi gibi ezeli olan kâinatın ilk maddesine sadece şekil verip onu düzene sokmuştur. Bu anlayışa göre “arkhe” diye ifade edilen ilk madde Thales’e göre *su*, Anaximenes’e göre *hava*, Herakleitos’a göre *ateştir*. Empedokles ve Eflâtun ise bunlardan her birini *arkhe* olarak kabul etmek yerine, toprakla birlikte dördünün kâinatın ana maddesini teşkil ettiğini ortaya koymuştur. Dört unsur teorisini, sistemleştirerek tabiat bilimlerinde hâkim görüş haline getiren ise, Aristo olmuştur. Helenistik dönemde iyice benimsenen bu teori, Süryânîler aracılığıyla Arapçaya aktarılmış ve “*tabâi’-i erbaa*, *keyfiyyât-ı erbaa*, *ahlât-ı erbaa* ve *ilel-i erbaa*” terimleriyle fizikten tıbbâya, tıptan ahlâka kadar geniş bir alanda kullanılmıştır... Aristocu dört unsur teorisine, XVI. yüzyılda Batı’da Paracelsus ile başlayan tepkiler, gittikçe gelişerek Dalton’un atom teorisine birlikte yerini elementer sisteme bırakmıştır”.²

Hükemanın bu sözü Allah’la insan ilişkisi bağlamında sûfilerin de yoğun olarak ilgisini çekmiştir. Nitekim tasavvufla ilgili çok eski metinlerde ve bilhassa *vahdet-i vücud* düşüncesini dile getiren yazarların eserlerinde, fikirlerini pekiştirmek için “**Herşey ashına rücu eder**” şeklinde bir gerekçe olarak önümüze çıkmaktadır. Örneğin Şeyh-i Işrâk Şihâbuddîn Sühreverdî (ö. 587/1191) *Lugât-i Mûrân* adlı eserinin hemen ilk sayfasında, her şeyin doğal olarak kendi cinsine çekmesinden (havaya fırlatılan bir tuğlanın yere, özüne düşmesi/çekmesi gibi) bahsederken bu sözü gerekçe olarak göstermiştir. Aynı şekilde Şeyh Rûzbihân Bakli-yi Şîrâzî (ö. 606/1209), ‘*Ebheru’l-’Âşiqîn* adlı eserinde, cüz’ün küllü (parçanın bütüne) vasıl olmasından söz ederken³ ve Azizuddîn Nesefî (ö. 700/1300 [?]) *el-İnsânü’l-Kâmil* adlı eserinde aynı konuyu işlerken bu sözü dayanak yapmıştır.⁴ Mevlânâ bu konuyu daha ayrıntılı olarak işlemiş ve *Mesnevî*’nin ilk onsekiz beyti arasında yer alan ve genel anlamda “âlemdaki her şeyin kendi özüne ve bilhassa Allah’tan gelen insanın, yine O’na rücü edeceğini” ney metaforuyla ifade eden şu beyitleri pek meşhurdur:

Dinle bak! Bu ney; yakınlardan ayrılıklardan nasıl da söz ediyor;

“Beni kamışlıktan kestikleri; vatanımdan kopardıkları gündün beri, feryadımdan, kadın erkek; herkes ağladı.

² Karlığa, Bekir, “Anâsır-ı Erbaa”, DİA, 1991, 149-151; 1991: 149; Çelik, Aysun, “Âlemin ve Âdemin Dört Ana Unsuru: Garîb-Nâme’de “Anâsır-ı Erbaa”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [ESTAD]*, Cilt: 2 Sayı: 1 Şubat 2019 ss. 312-339.

³ Bakli-yi Şîrâzî, Şeyh Rûzbihân, ‘*Ebheru’l-’Âşiqîn* (Nşr. Henri Corbin-M. Mu’in, Paris 1987, s. 31,

⁴ Nesefî, Azizuddîn, *el-İnsânü’l-Kâmil* (nşr. Henri Corbin-Marijan Mole, Paris-Tahran 1993, s. 79.

Ayrılık derdinden parça parça olmuş bir kalp isterim ki aslıma kavuşma iştiyakımın derdini ona anlatayım.”

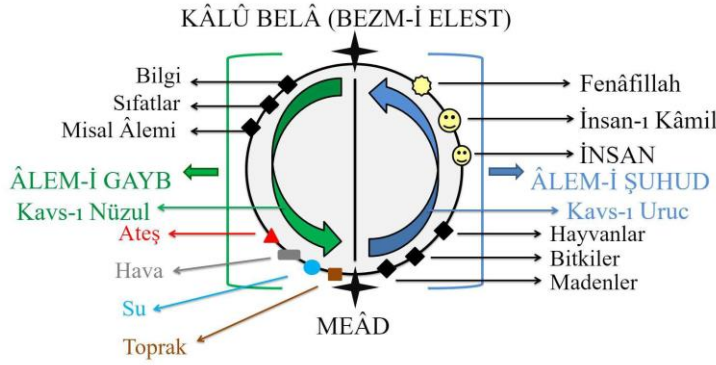
*Vatanından, aslından ayrılan, **tekrar aslına kavuşma zamanını arar.***

Nitekim vahdet-i vücud anlayışını benimseyen diğer şair ve yazar sûfiler de “Her şey aslına rücu eder” kuralını ve bazı ayetleri (*Hani Rabbin meleklerle, “Ben kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş balçıktan bir insan yaratacağım. Onu düzenleyip içine ruhumdan üflediğim zaman, onun için hemen saygı ile eğilin” demişti. Hicr, 28-29; Onlar; başlarına bir musibet gelince, “Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah'a aidiz ve şüphesiz O'na döneceğiz” derler. Bakara, 156*) gerekçe göstererek insanın kaynağının veya özünün tanrı olduğunu ve dolayısıyla insanın (veya insan-i kâmilin) de tekâmül ederek özü olan tanrıya döneceğini savunmuştur.

Bu anlayışta olan birçok sûfi yazar ve şair tarafından, insanın ve nesnelere tekâmül serüveni kısaca *devir nazariyesi* kavramıyla da ifade edilmiştir. Nitekim “Varlığı ve nesnelere *sudûr* ve *tecellî* esasına göre açıklayan mutasavvıflara göre mutlak varlıktan tecellî suretiyle ayrılan bir nesne, çeşitli değişim safhalarından geçtikten sonra varlıkların en süflisi olan madde mertebesine kadar iner. Sonra yükselmeye başlayarak yine çeşitli merhalelerden geçtikten sonra geldiği noktaya ulaşır.” Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Sadreddin Konevî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Nâsır-ı Hüsrev, Feyzî-i Hindî ve Yûnus Emre başta olmak üzere pek çok mutasavvıf tarafından benimsenen ve güçlü bir şekilde ifade edilen *devir nazariyesi*, “Biz Allah'a aidiz, yine O'na döneceğiz” (Bakara 2/156) meâlindeki âyet gerekçe gösterilerek açıklanmaya çalışılmıştır. “Her şey aslına rücu eder”; “İş O'ndan başladı, yine O'na döner” ifadeleri *devir nazariyesini* özetler.”⁵

Bir araştırmacı halk tasavvuf edebiyatındaki devir nazariyesini şöyle resmetmiştir:

⁵ Uludağ, Süleyman, “Devir”, *DİA*, 1994, 9,231-232.

Düzenleyen: Hüseyin Yavuz ©

(file:///C:/Users/hciftci/Downloads/Halk_Edebiyati_Tekke_ve_Tasavvuf_Edebiya.pdf)⁶

Tasavvufta insanın aslına rücu etmesi fikri *ruh*, *nefis* ve *insan-ı kâmil* kavramları çerçevesinde ele alınmıştır. Nitekim bu görüşü benimseyen sûfiler tarafından tasavvuf eğitimi insanın varlık mertebelerindeki seyahati olarak anlaşılmıştır. Bu seyahat insandan başlar ve önce Allah’a doğru ruhî bir yükseliş (urûc) olur. Daha sonra tekrar dünyaya ve insana dönülür (nüzul). İnsan Hakk’ın taayyünü ile ondan ayrılmış ve ten elbisesine bürünmüştür. Ancak “*Her şey aslına döner*” hakikatinde ifade edildiği üzere bu ten elbisesinden sıyrılıp ayrıldıkları mertebeye geri dönerek mecazî vücuttan kurtulur. Sûfî şairlerin ifadesine göre sûfî böylece Hakk’ın vahdet şarabından içmektedir. Bu durum sûfiler tarafından beşeriyetin medceziri yani *nüzûlî* ve *urûcî* olan seyri olarak kabul edilmiştir...”⁷

Dört unsur teorisi muhtelif mutasavvufiler tarafından da benimsenerek yorumlanmıştır. Nitekim Mevlânâ *Mesnevî*’nin üçüncü cildinde canlı cansız bütün varlıkları oluşturan dört temel unsurun (elementin) özlerine dönüşünü *Mesnevî*’de ayrıntılı olarak anlatmıştır.⁸

Dolayısıyla Mevlânâ’ya göre aslından ve kaynağından uzak düşmüş insan da, yeniden aslına kavuşmak için büyük bir çaba içine girer; ayrıldığı vatanına veya sevgilisine tekrar kavuşmak ister ve daima o vuslat anını yaşamayı arzu eder. Mevlânâ *Mecâlis-i Sab’a* adlı eserinde de der ki: “Bilin ki hani sel, bütün kuvvetiyle dağlardan,

⁶ Halk Edebiyatı (Tekke ve Tasavvuf Edebiyatı) Devir Kuramı.pdf/ erişim: 8.4.2023/23:30

⁷ Usta, Muhiddin, *Tasavvuf Eğitimi Etvâr-ı Seb’a Metodu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2015, s.34.

⁸ Bk. Mevlâna, *Mesnevî*, *Mesnevî-i Şerif* Tercümesi, Çeviren: Veled Çelebi (İzbudak), III, beyit 4421-4439

tepelerden apaçık coşarak köpürerek denize koşar; ırmaklar, coşarak köpürerek denize akar; binlerce elle, binlerce ayakla denize ulaşır... Nitekim su katreleri de bu kuvvetle dağlardan akar, ovalardan geçer, asılları olan denizlere ulaşırlar... Bir dağlıkta yahut bir mağaranın içinde yahut aman vermez bir ovada bir katre tek başına kalırsa; o katrenin madenî, aslı deniz olduğu için onu arzular; o elsiz-ayaksız katre, eli yokken ayağını atar; denizin özlemiyle elini uzatır; ne sel yardım eder ona, ne de bir dostu vardır. Öyle olduğu halde düşe-kalka yuvarlanmaya koyulur; özlem ayağıyla denize koşar; zevk bineğine biner, yol almaya koyulur...”⁹

Herşey aslına rücu eder kuralı çerçevesinde İslâm milletleri ve bilhassa Fars ve Türk tasavvuf kültür ve edebiyatlarının, yanı sıra tekke, halk ve Bektaşî edebiyatlarında *devir nazariyesine* dayalı olarak *devriyye* (Devriyye: Fars ve özellikle Türk edebiyatında İslâm tasavvufundaki devir anlayışını işleyen manzumelere verilen ad.) adıyla çeşitli şiir, manzume ve özlü ifade biçimleri de ortaya çıkmıştır. Bu tür şiir örneklerine göre: “İlâhî nur yine sırayla topraktan madene, ondan bitkiye, bitkiden hayvana, hayvandan mahlûkatın özü (zübdesi) ve en şerefliisi olarak yaratılan insana intikal ederek onun suretinde ortaya çıkar ve insanın da insân-ı kâmil mertebesine yükselerek ilk zuhur ettiği asıl kaynağa, yaratıcısına (meâd’a) döner...” Vahdet-i vücûd düşüncesi etkisi altında kalan devriyye şairleri şiirlerinde kişilik olarak bütün bu hallere girip çıktıklarını ifade etmektedirler. Örneğin Osmanlı döneminde yaşamış Şeyhi İbrâhim Efendi (ö. 1065/1655) şöyle der: “

Evvel benem âhir benem bâtın benem zâhir benem
Her mü'min ü tersâ benem inkâr ü îmân olmuşam
Zerrât-ı âlem hep benem âdemde olan her demem
*Hem İbrâhim Edhem benem Belh içre sultân olmuşam.*¹⁰

İlginçtir Kürt edebiyatında da aynı konuları kısmen farklı işleyen şairleri görmek mümkündür. Örneğin Faqî Teyran (ö. 1660) ve Ehmedê Hânî (ö. 1707) *telmih*, *iktibas*, *iham* ve *metafor* gibi sanatlarla benzer veya aynı düşünceleri farklı yorumlarla dile getirmişler.

⁹ Çiftci, Hasan. “Mesnevî'nin İlk On Sekiz Beyti Üzerine”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 3, Cilt 3, Sayı 2, Güz 2017 (7-25)

¹⁰ Uzun, [Mustafa İsmet](#), “Devriyye”, *DİA*, 9, 252-253.

Fağîyê Teyran “*Ey av û av*” (*Ey su, ey su*) adlı şiirinde, “*Kuntu kenzen mexfiyyen...*”¹¹ meşhur sözü (onun ifadesiyle, *kenzâ qudretê* veya *kenzâ qidemê*) gerekçe göstererek telmih ve metaforla Allah’ın Âdem’e beslediği aşktan dolayı, varlığın temeli olan dört temel unsuru zahir etmesi ve bunlardan meydana gelen canlı-cansız bütün varlıkların, özlerinden ayrılarak *sufî* (*kavs-i nuzûlî*) mertebede seyretmesi ve *ulvî* mertebeye (*kavs-i urûc’a*) yönelerek binbir özlem ve aşkla tekrar özüne dönme; *rû’yetüllaha* nail olma arzusuna vurgu yapmaktadır.

Fağîyê Teyran bu şiirinde, yaratıcıya çoşkulu bir âşık olarak gördüğü suya şu soruyu sorar: “Ey su Allah aşkına söyle, kadim misin hadis (yaratılan) misin? Yoksa bunun hikmetini sen de mi bilmiyorsun?” Şair suyun hâl diliyle ayrıntılı olarak cevap verir. Ancak biz burada bazı beyitleri vermekle yetineceğiz:

Subhan ji me’bûde li ser; kî dê j’ Allah rakir xeber

Em ji çar bakir anîne der; kiç bûn di kenza qudretê

Kiç bûn di kenza qidemê; Baxoy ji ‘işqa Ademê

Anîne karê ‘aleme; zahir kirîn l’vê sûretê...

Zahir kirîn çar bakire; ba û av û ax û agir e

Heywan hemû jê çêkir e; dar û nebata kiswetê...

Hem suflewî bazî dikîn; hem meylî evrazî dikîn

Hem keynûn hem gazî dikîn; carek bibînîn ru’yete...

Yüce Mabûd ne de pak ve münezzehtir; Allah’ın işinden kim haber verebilir ki?

Bizi qidem hazinesinde bakir idik; Allah Âdem’e duyduğu aşkla,

Getirip bizi bu görünen sûretlerde alemde zâhir etti...

Dört unsur olarak zâhir etti; ateş, hava, su ve toprak olarak.

Bunlardan tüm canlılar var edildi; ağaç ve bitkiler şekillendi...

Hem *sufî* âlemde rollerini oynarlar; hem *ulvî* âleme yücelmek isterler/

Hem yaratmış varlıklardır hem de dua ederler; bir defa olsun *rû’yete* (Allah’ı görme mertebesine) erişsinler, diye...

Şair sonraki beyitlerde, *dört bakir* (*çar bakir*: belki de dört unsurun diğer adı *ummehât-ı ‘arb’a*: *dört ana*’ya işaretle bu ifadeyi tercih etmiştir) veya *kız* (*kiç*) yahut

¹¹ *Ben gizli bir hazine idim, bilinmek istedim; böylece mahlûkâtı yarattım ki bilineyim.* İlim erbabı tarafından, “*Ben gizli bir hazine idim, bilinmek istedim...*” şeklindeki sözün hadis olmadığı ancak, *Kurân’a* da aykırı bulunmadığı belirtilir. (bk. el-Aclûnî, İsmâ’îl b. Muhammed, *Keşfu’l-hafâ’ ve muzîlu’l-ilbâs ‘ammâ iştehere mine’l-ehâdis ‘alâ elsineti’n-nâs* (nşr. Ahmed el-Kellâş), Maba’atu’l-funûn Haleb, ts., II, 191)

kızkardeş (*çar xwaher*) diye tabir ettiği *dört unsurun* hem koştukları (sohbetinden/arkadaşlığından mahrum kaldıkları) için hayretler içinde aşk besledikleri özleriyle birlik olmak istediklerini hem de birbirinden ayrı düşen kızkardeşlerin yekdiğerine vasıl olmayı arzu ettiğini vurgulamaktadır.¹²

Ehemd-ê Xânî de “Ey wahidê pînhan” adlı şiirinde, dört temel unsurun ve onlardan oluşan canlı-cansız bütün varlıkların Allah’ın zatından zuhûr etmesi ve sonuçta hepsinin O’nun cemaline müşteri olması anlayışını işlemiştir.

Ey wahidê pînhan ku ji zatê Te ne peyda,
Ev kewn û mekan, erd û sema kûnbedê xedra.
Erwah û ûkûl, Enfûs û E'raz û Cewahîr
Hem agir û hem ax û hewa, cumleyê eşya
Hin, neqdê fenayê diguhorin bi beqayê
Hin, neqdê wucûda xwe dikin bê bedel îfna
Her yek bi wucûda xwe wucûda Te dixwazin
*Bil cumle xirîdarê cemala Te ne heqqa.*¹³

Ey gizli Vahid, (varlık) senin zatından zuhûr etti.

Bu oluş ve mekan, yer, gökyüzü ve yeşil kümbet;

Ruhlar, akıllar, nefisler, arazlar ve maddeler;

Hem ateş, hem toprak ve hava; cümle eşya.

Bazısı, fâni varlıklarının nakdini bekâya çevirir;

Bazısı, varlıklarının nakdini bedelsiz yok eder.

Herbiri tüm varlığıyla, senin varlığını ister (senin varlığını bilir)

Hepsi de hakikaten senin cemalinin müşterisidir.

Tasavvufun büyük ölçüde esnaf ve sanatkârlar başta olmak üzere çeşitli halk kesimleri arasında yayılmasıyla birlikte *aslîna rücu* hükmü, sosyal yaşamları paralelinde farklı yorumlar biçiminde halk kültüründe yayılarak mesel haline dönüşerek kabul gördü. Aşağıda görüleceği gibi, bu anlamda çok sayıda deyim, atasözü ve hikâyelerle varlığını sürdürdü.

¹² Sadîni, M. Xalid, *Feqiyê Teyran: Jiyân, Berhem û Helbestên Wî*, Nûbihar 2012, 123 vd.; Karadeniz, Ali, *Feqiyê Teyran (Kürtçe-Türkçe) Diwan*, Nûbihar 2021, s. 37-38. Ayrıca bk, Tenik, Ali, “Sûfi Feqiyê Tayran’ın *Ey Av û Av* Şiirinde Varlık Dili”, *Artuklu Akademi* 8 (2) 2021, s.381-399.

¹³ Durre, Abdurrahman, *Şerha Dîwana Ehmedê Xani: Felsefe û Jiyana Wî*, Avesta, İstanbul 2002, s. 169 vd.

I.İlgili bazı ortak atasözleri

Yukarıda da izah edildiği gibi Müslüman milletler arasında bu sözün ve benzeri versiyonları ile içinde yer aldığı hikâyelerin kökenleri oldukça eski dönemlere, hatta İslâm öncesi devirlere kadar gider. Nitekim konuyla ilgili bazı hikâyeler, MÖ 100-500 yılları arasında Hindistan'da var olduğu ileri sürülen ve MS VI. yüzyılda Sanskritçeden, İran Sasanîler zamanında Pehlevî diline ve İslâm'dan sonra Arapçaya çevrilen *Kelîle ve Dimne (Pancatantara)*'de yer almaktadır. Pehlevî dilinden Abdullah b. Mukaffa (ö. 142/759) tarafından Arapçaya çevrilen bu eser daha sonra farklı kişiler tarafından farklı isimlerle tekrar Farsçaya çevrilmiştir. İlave olarak ilgili eserde yer alan hikâyeler farklı eserler tarafından da iktibas edilmek suretiyle Şark Müslüman milletlerin kültürlerinde yaygın biçimde yayılmıştır.

Şimdi konuyla ilgili ortak bazı Kurmancî, Zazakî, Farsça ve gerekli görüldüğü yerlerde Arapça deyim (mesel) ve atasözlerine ve Türkçe karşılıklarına bakalım. Önce bu dillerde ve kültürlerde konuyla ilgili bazı ortak atasözleri ve topluca anlamları aktarılacak, ardından ilgili ortak deyimler (meseller) ve hikâyelerine yer verilecektir.

Makalenin konusu asıl atasözünün İslâm milletleri kültürüne yansıyan ilk şekli Arapça ve ardından Farsça olması sebebiyle ilkin Arapça ve Farsça şekillerini görelim:

a)Arapça:

كل شيء يرجع إلى أصله / لاصله

Kullu şey'in yerci'u ilâ aslihi/li'aslihi: Her şey aslına rücû eder.

وكل فرع يرجع إلى أصله

Ve kullu fer'in yerci'u ilâ aslihi: Her dal/Herşey aslına rücu eder)

وكل إناء يترشح بما فيه / بالذی فیہ یرشح

We kullu inâ'in yetereşşehu bi-mâ fî-hi/ bi'l-lezî fî-hi yerşehu: Her küp içindekini sızdırır.

Türkçe: Testinin içinde ne varsa, dışına o sızar.

b)Farsça:

هر چیزی به اصل خویش باز می گردد

Her çîzî be-esl-ê xîş bâz mî-gerded veya

باز گردد به اصل خود هر چیز.

Bâz gereded be-esl-ê xod her çîz: Her şey aslına rücû eder.

از کوزه همان برون تراود که دروست.

Ez-Kûze hemân berûn terâved ki der-ust:

Türkçe: Testinin içinde ne varsa, dışına o sızar.

دختر کولی خانم نمی شود.

Doxter-ê kûlî xânum ne-mî-şevêd: Kalburcu kızı hatun olmaz, dilenmeyince karnı doymaz.

دختر کولی را اگر خانه ی شاه هم ببرند، می گوید: «باجی خیرم کُن.»

Duxter-ê kûlî-râ eger xâne-ê şâh hem be-berend, mî-gûyed: “Bacî xeyrem kun.”:

Kalburcu kızı hatun olmaz, dilenmeyince karnı doymaz.

c)Kurmancî:

Eslî hû neslî hû.

Eslê te çî ye, nesle te ev e.

Her giya li ser kokê xwe şîn dibê.

Her kes kurê bavê xwe ye

Her kes têvr berve xwe lédixe.

Keçika qerqçî nabe xatûn.

Türkçe: **Kalburcu kızı hatun olmaz, dilenmeyince karnı doymaz.**

d)Zazakî:

Eslûhû we neslûhû

Kudêk heş heş dıma şıno.

Her vaş kôktê xo sero zergû beno.

Her teyr bi ziwandê xo waneno.

Her teyr refdê xo reyde fireno.

Qiz qereçî xatûn olmez!

Türkçe: **Kalburcu kızı hatun olmaz, dilenmeyince karnı doymaz.**

e)Sorani:

Her çite, eçîtev ser esli xuwey

Her çite, eçîtev ser şûni xuwey

Türkçe: *Her şey aslına rücu eder.*

f)Türkçe:

Her şey aslına rücu eder.

Asalı ne ise nesli de odur.

Aslı hu nesli hu

Soydur/ Cinstir çeker, ottur kokar.

Kalburcu kızı hatun olmaz, dilenmeyince karnı doymaz.

Beslemeden/Halayıktan kadın olmaz, gül ağacından odun olmaz.

Çingen kızı, kadın olmaz.

Çingene “oğlumun hastalığına yanmam, huyunu değiştirir” dermiş.

Burada verilen ilgili ortak atasözlerin anlamlarında ve ileride verilecek hikâyelerin verdiği mesajlardan dikkat çeken hususlar şöyle sıralanabilir:

1. “Soyu temiz olan kimselerin soyundan gelenler, yani çocukları da temiz olurlar. Başta insanlar olmak üzere, her canlı kendi soyuna çeker. Soyu temiz olanlardan sonra gelenler temiz, soyu kötü olanlardan sonra gelenler ise kötü olurlar.”¹⁴ Kan bağıyla intikal eden kötü veya iyi mizaç, huy ve alışkanlıklar sonraki nesillerde de görülür; cimrilik ve cömertlik gibi meziyetlere sahip olan kişilerin soylarında da aynı özellikler devam eder.
2. Eğitim alarak kısmen değişmiş olsalar da soylarında ve özlerinde var olan menfi özellikler elverişli şartlarda ortaya çıkabilir. Eğitimle adâb ve davranışlarda kısmen değişim olsa da tabiatta ve huyda değişim olmaz. “Kişinin içinde ne varsa, onu dışa vurur. Bir kimse iyi eğitilirse ya da araştırma ve fikir ehli olursa, bu nitelikler onun davranışları ve konuşmalarından da anlaşılır. Her bir insanın güzel-çirkin huyları ruhuna ve kişiliğine öyle nüfuz eder ki, onun sözlerine ve davranışlarına da yansır...”¹⁵
3. “Yetişme biçimleri ve sosyal konumlarıyla görgü ve bilgi olarak hak etmeden bir yerlere gelenler o yerlerde başarılı olamazlar... Kendilerinden beklenen görevi yapabilecek nitelikte olmayanlar, bu nitelikleri özlerinde taşımayanlar o görevin altından kalkamazlar.”¹⁶
4. Ekonomi, eğitim, kültür, yaşam tarzı, sosyal sûtatı vs. açılardan birbirine denk olmayan veya karakterleri farklı olan kişilerin, evlilik, arkadaşlık, dostluk vb. ortaklıklar kurmaları genellikle başarılı ve verimli olmadığı için bu tür durumları eleştirmek için söylenir.
5. Yapay ve baskıyla dini bir hayat veya farklı bir hayat yaşamaya başlayıp da şartlar değişince eski hallerine dönen insanları yermek için söylenir.¹⁷

II. Konuyla ilgili bazı ortak deyim ve atasözleri ile hikâyeleri

¹⁴ Albayrak, Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2009, 176.

¹⁵ Rahmandüst, Mustafa, *Fovt-ê Kuzegerî*, Tahran 1390 hş. I, 118.

¹⁶ Akyalçın, Necmi, *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri Deyimlerimiz*, Ankara 2012, 342.

¹⁷ Zülfiqârî, Hesên, *Ferheng-ê Bozorg-ê Žerbu 'l-Meselhâ-yê Fârsî*, Tahran 1388 hş., I, 219; Rahmandüst, I, 272-273; Dêrşevî, Mele Mehmud, *Miştaxa Çiya: Ji Gotinên Pêşîya*, Stockholm 1989, 161.

Burada önce konuyla ilgili biri “her şey aslına rücü eder” ve diğeri “cins cinse çeker” konusunda kaynağı çok eski tarihlere dayanan iki hikâyeye ve ardından diğeri mesellerin hikâyelerine yer verilecektir.

1. İlk hikâye Farsça olup daha önce adı geçen Hint kaynaklı *Kelile ve Dimne* adlı eserde yer almaktadır. Hind orijinli *Kelile ve Dimne*'nin İslâm öncesi Sasanîler zamanında (Enûşîrevân Husrev b. Kubâd m. 531-579) Pehlevîceye çevrildiği ve ek olarak Hind kültüründen başka birçok hikâyenin İran kültürüne, ardından Müslüman milletlerin kültürüne girdiği bilinmektedir. Nitekim bazı Farsça *emsâl* kitaplarında ilgili atasözü ve hikâyesi şu şekilde yer almıştır:

باز گردد به اصل خود هر چیز

F1. Bâz gerded be-esl-ê xod her çîz

(Türkçe: *Herşey aslına rücü eder.*)

Hikâye: Duası makbul bir zahit bir ırmağın kenarında oturmuşken bir karga bir fare yavrusunu onun önüne bıraktı. Zahit ona acıdı, onu aldı, eve götürmek üzere bir yaprağa sardı. Tekrar düşündü, hane halkı ondan tiksinebilir, ona zarar gelebilir diye endişeye kapıldı ve dua etti Yüce Tanrı organları tam kusursuz güzel bir kıza dönüştürdü. Öyle güzel bir kıza dönüştü ki güneş yanağı, çukurları aydınlatır, kara zülfü mehtabın harmanında duman tüttürürdü.

Beyit: *Ondört günlük dolunay gibi olunca, dolunayın ışığını gölgede bıraktı: dolunay batınca onun yerine ışık saçtı*

Ardından bir müridine götürdü ve kızını sevgili çocukları gibi yetiştirmesi gerektiğini emretti. Mürit kızın sorumluluğu hususunda lütufla merhamet gösterdi. Boyu uzayıp çocukluk çağını aşınca zahit dedi: “Kızım! Artık büyüdün, sana bir eş lazımdır; insanoğlundan ya da perilerden istediğini seç de seni onunla evlendirelim.”

Kız dedi: Her tür güce ve şevkete sahip en kuvvetli ve kudretli bir koca istiyorum.”

Zahit, “Yoksa Güneşi mi istiyorsun?” dedi. Kız “Evet” dedi.

Zahit Güneşe dedi: “Bu güzel yüzlü ve endamı makbul kızın seninle evlendirmek istiyorum, çünkü dayanıklı güçlü bir koca arzu etmektedir.”

Güneş dedi: “Sana, benden daha güçlü; ışığımı engelleyen ve âlemdekileri benim yüzümün cemalimden mahrum bırakan birini önermek istiyorum, o da buluttur.

Zahit buluta gitti, macerayı ona da anlattı. Bulut dedi: “Rüzgâr benden daha güçlüdür. Çünkü beni istediği her tarafa sürükleyebilir ve ben onun karşısında sihirbazın elindeki zar taşı gibiyim.”

Zahit rüzgâra gitti ve olup bitenleri tekrar ona da anlattı. Rüzgâr cevap verdi: “Mutlak anlamda en güçlü dağdır. Çünkü dağ beni yavaşlatır ve beni başı havada ayağı toprakta aceleci olarak anar; sürekliliğimi ve hareketimi kısıtlar ve karşımda sabit ve sapaşğlam durabilir; ona karşı benim gücümün etkisi, yumuşak sesin sağırım kulağına etkisinden daha azdır.” Zahit dağa derdini ve sevincini tekrar anlattı, dağ dedi: “Fare benden daha güçlüdür. Zira her tarafımı delik deşik eder kalbimde yuva yapar ve ben onu kendimden uzaklaştıramıyorum.” Kız dedi: “Doğru söylüyor, benim kocam budur.”

Zahit kızını faraye götürdü, fare dedi: “Benim eşim ancak hemcinsim olabilir.” Kız dedi: “Dua et fareye dünüşeyim.”

Zahit ellerini kaldırdı, Yüce Allah’a yalvardı, duası kabul oldu, ikisini evlendirdi ve gitti.¹⁸

Not: *Kelîle ve Dimne*’nin başka bir versiyonu olan *Envâr-ı Süheylî* adlı eserde hikâyenin sonunda şu ifade yer almaktadır: “Zahidin duası anında kabul oldu ve *herşey aslına rücu eder*’in nişanesi ortaya çıktı...”¹⁹

2.İkinci hikâye yaklaşık 1100 yıl önce yaşamış ve eserleriyle İslâm milletleri kültürlerini etkilemiş Endülüslü İbn Abdürabbih (ö. 328/940)’in *el-‘İkdü’l-ferîd* adlı eserinde yer almaktadır. *Her dalın köküne; herşeyin aslına rücu etmesiyle* ilgilidir.

وكلّ فرع يزجع إلى أصله

A1.Ve kullu fer’in yerci’u ilâ aslihi

(Türkçe: *Her dal/Herşey aslına rücu eder*)

Hikâye: Ve derler ki: Bir İran hükümdarının geleceği gören, deneyimli bir veziri vardı ve bu sebeple onun görüşüyle hareket eder ve kendisiyle meşveret yapmayı şans sayardı. Daha sonra bu hükümdar vefat etti ve ondan sonra nefsiyle mağrur ve fikrinde otoriter oğlu hükümdar oldu. Bu vezire babası gibi davranmadı; onun görüşünü de umursamadı ve kendisine danışmadı. Biri ona dedi: “Şüphesiz baban onsuz hiçbir karar almazdı.” Dedi ki: “Bunda yanıldı, ben kendim onu deneyeceğim.”

Bunun üzerine veziri çağırtdı ve ona sordu: “İnsana hangisi daha üstün gelir: Edeb (eğitim) mı yoksa tabiat mı?”

¹⁸ Nasrullâh-i Munşî, *Kelîle û Dimne*, (nşr. Muctebâ Mînovî), Tahran 1347 hş., s. 224-225; krş. Zülfiqârî, *Dâstânâ-yê Emsâl*, 219; Rahmandûst, *Fovt-ê Kuzegerî*, I, 272-273

¹⁹ Vâ’iz-i Kâşifi, Kemâluddîn Huseyn b. Alî Beyhakî, *Kelîle û Dimne yâ Envâr-i Suheylî*, Tahran 1336 hş., 319-320.

Vezir ona dedi: “Tabiat galip gelir, çünkü tabiat kökendir ve edeb bir daldır ve her dal kaynağına/aslına rücu eder.”

Hükümdar veziri yemeğe çağırdı. Sofra kurulunca ellerinde mumlar tutan kediler geldi, sofranın yanında durdu. Vezire dedi: “Hatamı ve görüşünün zayıflığını düşün! Bu kedilerin babası ne zaman mum gezdiren oldu?”

Vezir ses çıkarmadı, dedi: “Gelecek geceye kadar bana süre ver.” Hükümdar dedi: “Süre senin.”

Ondan sonra vezir çıktı, bir kölesini çağırdı ve dedi: “Bana bir fare bul, onu iple bağla ve bana getir.” Köle fareyi getirdi, kesede iple bağladı ve onun yeninin içine koydu.

Vezir ertesi gün hükümdara gitti. Sofra hazırlanınca kediler mumla geldi ve etrafında dolaşmaya başladı. Bunun üzerine vezir fareyi keseden serbest bıraktı ve ardından onlara doğru attı. Bunun üzerine kediler fareye saldırdı ve mumları attılar; neredeyse evde yangın çıkacaktı. Vezir sordu: “Tabiatın edebe/eğitime hâkimiyetini, *dalın aslına dönmesini* nasıl gördünüz?”

“Haklısın” dedi ve eskiden babasının ona davrandığı gibi vezire davrandı, çünkü her şey kendi doğası etrafında dönüyor ve yapmacıklık her şekild çirkindir. Alah Peygamberine (s.a.s.) ey Muhammed deki: ‘Yapmacıklık yapanlardan değilim.’

Demişler: Kim tabiatına muhalif davranırsa, alışkanlık onu, eninde sonunda tabiatına geri döndürür; tıpkı suyun ısıtılıp sonra “bir saat” kendi haline bırakıldığında soğuktan tabiatına dönmesi gibi. Acı ağaçta bal da sürersen acıdan başka meyve vermez.²⁰

a)Kurmancî:

K1.Keça qereç nabit xatûn.

(Türkçe karşılığı: *Çingen kızı, kadın olmaz/ Kalburcu kızı hatun olmaz, dilenmeyince karnı doymaz.*)

Çirok: Binyata vê gotina dibêjin carekê paşayek li nav bajarê xwe digerha berê xwe dayê qîzek belengaz û geda wa ji xwe ra parsîyê dikit. Gava çavê paşayî lê ket ji dilekî heyne ji hezar dila dilê wî ketê! Rabî gazî kirê û bire malê û li xwe mehir kir. Bê ku bizanit ev e, keça kê ye û ji kû ye! Demekê dirêj pêkve bûrandin daxwaza paşayî bî ew ku carekê her du bi hev ra xwarnê bixûn, belê her jinkê hêcet digirtin û ne dihat. Paşayî ji xwe ra got dîyar e egerek ya vê jinkê heye ji lewma xwarnê bi min ra naxût! Divêt ez hişyarîyê

²⁰ İbn Abdurabbih, Ahmed bin Muhammed el-Endulûsî, *el-‘İqdu’l-ferîd* (tahkik Mufid Muhammed Kumeyha), Beyrut 1983, II, 320-321. <http://www.alwarraq.com>

lê bikim ka ez wê egerê dîyar nakim. Rabî siharîyekê derket ji dizî ve xwe kire nobedar ka jinik wê çi bikit!

Berê xwe dayê jinik rabî ser xwe çû hindek nan anî kire parî parî û her parîyek êxiste li pencerekê da û tûrê xwe da milê xwe û çû li ber wan pencera û li gel pencerê axift û got: Xatûna min mala ava bit bi xanadan bit zadekê bide şaqolî ev çende em birçîne begzade li hundur da maye ji nêza nikarit derkevit; bila sedeqa serê paşê bit parîyek nan bit, piçek rûn bit, hinek sabûn bit, mecîdiyek pere bit, kevne cilek bit, hema çî bit?

Ev gotin got û destê xwe bire pencerê parîyek nanî deranî, kire tûrê xwe û çû li ber pencera dî heta ew xwarina li pencera da hemî kom kir û rûnişt xarê û xwar. Paşa wê ji derve guhdarî dikit. Serê xwe hejand û got: “Rast e, keça qereç nabit xatûn.”

Vêca ev gotina he tê gotin çaxê mirovek xwe bi êkê ve xemxwer bikit û xwe pêve bi eşinit da wî ji kêmahî û pûçatiya qurtal bikit, belê ew dilvirjiyê wan kêmahîya bit! Wê jê ra bê goti: “**Keça qereç nabit xatûn.**”²¹

K2.Karaçi (dilenci) kızı hatun olmaz dilenmeden karnı doymaz

Not: Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Güneydoğu Anadolu’da şu Türkçe hikâye de pek yaygındır. Zannımca bu hikâye K1’de yer verilen Kürtçe hikâyenin serbest çevrisinden ibarettir. Dolayısıyla makalede buna da yer vermek uygun olur:

Hikâye: Vaktinde zamanında evlenme yaşı gelmiş bir genç adam varmış. Ailesi ona kız bulmaya çalışıyor ama oğlan gösterilen kızların hiç birini beğenmiyor “benim alacağım kız çok çok güzel olmalı” diyormuş.

Aylar yıllar geçiyor oğlan evleneceği kızı bulamadığı için evlenmiyormuş. Ailesi buna çok üzülyormuş bir gün kapı çalınmış oğlan kapıyı açmış ki dünyalar güzeli bir kız dileniyor elini açmış “Allah rızası için bir parça ekmek verin” diyormuş oğlan hemen annesini çağırması “işte bu kızı bana al” demiş. Annesi “şaşırdın mı sen oğul dilenci kızı sana eş olur mu?” demiş. Ne söylediye oğlanı kararından vaz geçirememiş. Eh oğul sen istedin inşallah pişman olmazsın hayırlısı olsun demiş. Kızın yaşadığı yeri öğrenmişler, düyür (dünür) gitmişler, kızın annesi şaşırmış memleketin hem zengin hem belli bir ailesi kızını istiyor. Olmaz diyemez olur demiş. Ama kızına tenbih etmiş “bak kızım hiç alışık olmadığın bir yaşam süreceksin sen buna dayanabilecek misin” demiş kız “aman anacağım giydiğim sırtımda ekmeğim önümde rahat ederim” demiş.

²¹ Dêrşevî, 161.

Evlilik hazırlıkları başlamış kırk gün kırk gece düğün yapılmış dilenci kızı konağın gelini olmuş. Oğlan istediği gibi güzel bir kadınla evlendiği için kesenin ağzını açmış, her gün hediyeler giyecekler yiyeceklerle elleri dolu geliyormuş. Aradan birkaç ay geçmiş kız sararıp solmaya başlamış kocasının getirdiği hiçbir şey onu mutlu etmiyormuş ama belli etmemeye çalışıyormuş sofradan erken kalkıyor yukarıya çıkıp odasına kapanıyormuş. Oğlan kızdaki bu durgunluğun nedenini bulmaya karar vermiş.

Bir gün yine sofradan kız kalkmış odasına çekilmiş, oğlan arkasından gizlice çıkmış pencerenin aralık perdesinden kızı izlemiş. Birde ne görsün kız elindeki bir lokma ekmeği beş altı parçaya bölmüş, her parçasını bir köşeye koymuş, eski kıyafetini giyinmiş, eteğini beline dolamış, ekmeğin parçasını koyduğu yerde duruyor “Allah rızası için bacııııı” diyor, ekmeğin parçasını ağzına atıyor, çok mutlu oluyor. Diğer ekmeğin parçasını koyduğu yere gidip aynı şeyleri söyleyip ekmekleri yiyormuş son ekmeğin parçasını yemiş elini midesinin üzerine koyup “oh çok şükür karnım doydum” demiş.

Hemen kıyafetini değiştirip kapıya yönelmiş kocası hiç bozuntuya vermemiş. Bir kaç gün sonra karısına “bak karıcığım bir dolu elbisen var artık şu eskileri atalım demiş kız hemen diklenmiş yok demiş”, oğlan o zaman gördüğünü söylemiş

Kız başını sallamış “ben yoluma sen yoluna, zaten ben bu hayata alışamadım” demiş. Eski giysilerini giymiş hoplaya zıplaya anasının evini yolunu tutmuş oğlan pişmanlıklar içinde annesinin yanına gitmiş anne sen haklıymışsın “dilenci kızı hatun olmaz dilenmeden karnı doymazmış, bana denk bir kız bul güzellik de önemli değil” demiş. Kendi dengi bir kızla evlenmiş mutlu olmuş.²²

K3. Zırna Zer

(Türkçe: *Sarı Zurna*)

(Oğlunun ata mesleği zurna çalmayı bırakıp okuma yazmayı; zamanın eğitim dili Arapçayı öğrenmek üzere hocanın verdiği alfabeyi okuduğunu gören annenin oğluna eleştirisidir. Yetiştirdiği aile ve sosyal-ekonomik çevredeki değerlere alışan her insana göre mesleği daha değerli olduğunu ima eden bu hikâyenin Kürtçe başlığı şöyle olsaydı daha isabetli olurdu: **Te dest ji zirna zer berdaye û dev bi pitpitoka ereban girtîye!** Türkçe: *Sen sarı zurnayı bırakmışsın arapların dırđırını ağzına almışsın!*)

Çirok: Kurê jinikeka mirtiv rojekê diçe nik meleyekî û dibêje: Seyda! Xêr di vî karê me de êdî nemaye! Ji min re alîbêtekekê çêke, ezê ji xwe re bixwînim!

²² Köylüoğlu, Akten: [https:// www.habersanliurfa.net/yazarlar/misafir-yazar/karaci-dilenci-kizi-hatun-olmaz-dilenmeden-karni-doymaz/28505](https://www.habersanliurfa.net/yazarlar/misafir-yazar/karaci-dilenci-kizi-hatun-olmaz-dilenmeden-karni-doymaz/28505) (erişim: 29.11.2022.14:19)

Bi wê gotina lêwîk gelek kêfa mele pir tê û hema qelemê digire, jê re «Elbêtik» dinivîse û dersa lêwîk dide. Bû êvar û ew çû mala xwe. Çima diya wî pê re cizûkê nabîne:

-Lawê min! Ev çi ye bi te re?

-Dadê! Cizûka xwendinê ye!

Jinikê cizûk vekir, pelên wê wergerand, wergeran û li tîpên erebî bi balkêşî mêzekir û di ber xwe de kenî, serê xwe hejand û berê xwe da kurê xwe, gotê:

-Lawê min! Ma tu dê çawa ji bin barê van tîpên wek rêçên qijikê biderkevî?

Lawik ji diya xwe re got:

-Dadê! Ma kê ji diya xwe ketîye û tîpan zanibûye?

Jinika mirtiv ji xebirdanên kurê xwe pir qehirî û moçkên wê rabûn. Ewê berê xwe da kurê xwe û gotê:

-Hey çilzimano! Weyla bi qurbana min kirî! *Te dest ji zirna zer berdaye û dev bi pitpitoka ereban girtîye!*²³

b)Zazakî:

Z1.Eslûhû we Neslûhû

(Türkçe: *Asalı ne ise nesli de odur.*)

Estanik: Wextê di, di canbazî xo rê geyrayê, ticary kerdê. Rojê nê ewnay ki miyan di jew kalen o istoran çiyarneno û bermeno. Nîna xo bixoy va “xeyr o ti vanê, no yo çir a bermeno?” nê şî ver a kalî va:

-Esselamun ‘eylekum.

Kalî va: -‘Eylekum selam.

Nê ewnay kalî ki dest û linge (ningê) ci pak ê, riyê ci jî qe merdimde xirabî nêmaneno, merdimêdo zanaye ayseno. Va: -Apo, ti xer o? Ti yê çir a bermenê?

Kâlî va: -Roşê, ez şima rê vajî.

Nê ronîştî. Kalî va:

-Ez bîya nêbîya ez o xebityena. Verînanê ma ra jî ma rê xeylê çî mend. Na dew û na deşt pêro ê min a. Wahîr Ella, wahîr ez a. Tenc û terşê ma, istor û dewarê ma jî estê. Ma bê rehmda Ellay muhtacê çiyê nîyê. Ew ez a, jev lajê min o. Ez bimra se no do kamî rê bimano? O do lajî rê bimano. Nê debdebî o do biçarno.

Nina va: -Ê nay di çîçî esto ki ti yê bermenê?

²³ Zinar, Zeynelabidîn, *Xwençe Cild I: Gotinên Pêşiyîyan, Kilam-Dilök û Çîrok Weşanxana Çanda Kurdî*, Stockholm 1989, 132-33.

Kalî va: -Bewnî, a istora ki cehnîyo belek o ver o, şîma ra aysena? A istor gameka verî zîyê. İstor **kumêt** a, cehnî belek o. No cisnê istorandê min o. Verdê çewres ser istorê mi **pakê** ci belekî bî. Jû ra jû, no nesle istoran bi vinî. Ewro na istor zîyê, behdê çewres ser cehnîyo belek ard se derde mi amey mi vîrî. Derde herkesi esto, ê mi jî sebeb lajê min o. Rojê Cinganey amey na dewda ma, nar o, çadirê xo agirotî, va “ma do demeye tiya bî”. Mi va “beno”. Nina mîyan di keyneyê bî. Lajê şî-ame eşqê nay bi, va “illah ez o **bigrî**”. Mi va “nêbeno”, labelê mi tey baş nêkerd, lajê mi keynek girot. Ez ewnêna, ewro neslo ki verdê çewres ser biyo vinî, vijya. İstorê kumêt, cehniyo belek ard. Ê gay lajdê min a jî cinganey **dê** bibê. Vato “eslûhû we neslûhû”.

Na jîwer ra ez bermena.

Nîna da piro şî xeymda lajî, va hal-meseleyê pêrdê to a hina hina.

Nay ser a lajî veyn da cenekerda xo û va:

-Qandê Ellay bewnê, ez neheq a se vajê.

Mêrdekan va: -Ellay tor ê verdo, çenek ti çîqa Ellay ra biwazê xasek a. Ma nêşenê tor ê jî çîyê vajê.

Lajêkî va: -Pîyê mi vano, hema ez jî neheq nîya. Madem ki pîyê mi hendi kewno ver, madem o nêwazeno, ewro ya tepya na hurm may û waya mi bo. Mi ver dê.

Û ceneker peyser rişti kê pêran.²⁴

Z2.Qiz qereçî xatûn olmez!

(Türkçe karşılığı: *Çingen kızı, kadın olmaz/ Kalburcu kızı hatun olmaz, dilenmeyince karnı doymaz.*)

Estanik: Zerrîya kurmancêkê ma kewena keyneka qereçî. Şîno wazeno, ano, veyweyê xwu keno.

Ti zerrn û sîm vanê, goşare û xizêm vanê, xişr û xirxal vanê, cil û lîbas vanê, tu çiyêk kêmi nêkeno.

Hal û demê mêrikî weş o. Ê de ti nan vanê nan, pêwer vanê pêwer. Xwura eşq û heskerdiş, heta ti vajê hende...

La cîneke roj bi roje helîyena. Zerd û zernihêl bena, hal tede nêmaneno. Kes çiyêk fam nêkeno ke derdê aye çî yo, çî ra hende bêhal kewena.

Mêrik rojêk bi dizdî aye teqîb keno. Bala xwu dano, cînîya ci oda de leteyê nanî bena kuncêk de nana ro, tasêk belxul kunco bîn de nana ro, tayê sole bena yew qibaleke de nana ro, çend qulatê şekerî bena verê pencera de na ro...

²⁴ Malmîsanij, *Folklorê Mar â Çend Numûney*, İstanbul 2000, 237-238.

Dima, pêşê xwu kena a, vana “Xatûn geşt! Xatûn geşt!...” Û çiyê ke ê cayan de nayê ro, ancî yew bi yew dana arê. Bi eno qeyde hewîya xwu ana, kurmê xwu şiknena.

Mêrik fam keno derdê cînîya ci çi yo; êdî zano ke a meraqê geştî ra wina helyena.

Vano “Qiz qereçî xatûn olmez!” Û cîneke beno teslîmê eşîra ci keno û yeno.

Xulase, xûy û exlaq û edetê baw û kalan hende lez terk nêbenê. Û merdimîmo bêesil ra zî esalet nêvejyeno!...²⁵

Z3.Lacê Axay û Lacê Qereçî

Ağanın Oğlu ile Çingenenin Oğlu

(Türkçe karşılığı: *Çingen kızı, kadın olmaz/ Kalburcu kızı hatun olmaz, dilenmeyince karnı doymaz.*)

Estanik: Axayê beno, Ella ci rê qeçek dano. Qeçekê ci bol çîrkîn beno. Qereçîyê yena, qeçekê qereçîyer zî bol xasek beno. Cinêka axay vana:

-Ma nînan degiş kerê.

Nînan degiş kenê. Qereçî ê xu dana aye, a zî ê xu dana qereçîyer. Pê ya degiş kenê.

Bol zaman şîno tayn şîno, nê benê girdî. No axa finê nê lajekê xu gîno beno baxçê mîyan, dar-maran mîyan, vano:

-Oxil, bew no dar û berê ma yo.

No lajek wina şîno çoşmeyê ci geyreno, vano:

-Nê dara ra pirujînê weşî virazîyenê.

Koçê qereçîya zî fina yeno uja di ronano. Axayê qereçîyan esto. Axa, axayê qereçîyan zî ano, vano:

-Wina biewnî nê dar û baxçey.

Axayê qereçîyan vano:

-Nê dara ra çoşmeyê tîfingan weş virazîyenê.

Gûnîya nê axay girêyena ê axadê qereçîyan ro. Yeno keye, cinêkerda xu rê vano ke:

-Nê karî di işkîlê esto. Mi no lajek tîya ra girot berd, va "nê dara ra pirujînê weşî virazîyenê". Axayê qereçîyan ame, ey zî va "Nê dara ra çoşmeyê tîfingan weş virazîyenê".

Mi rê raşt vace. Nê girwî di girweyê esto.

Cinêk vana:

-Taba çin yo.

No kişt-o kişt, vano:

²⁵ Lezgîn, Roşan: <http://www.zazaki.net/haber/hr-sret-bi-hr-zran-2501.htm> 21.11.2018// 8:50

-Îmkanê ci çin yo, ti dê vacê. To se kerdo?

Vana:

-Eke ti dê mi rê sixintî nêkerê se, hal-mesele wina ya. Uja di şino xeymda qereçyan, vano:

-Ma û pîyê nê axay kam ê?

Vanê filankes ê. Vano:

-Şima zî dê mi rê meseleya nê lajekî vacê. Şima mi rê dorxî vacê se, ezo şima mizgîn kera. Ê zî vanê:

-Ma pê ya degiş kerdo.

Wexta ê xu gîne xu rê, ê ey zî danê ci.²⁶

Z4. Dilenci Gelin

Not: Bu hikâye Tunceli yöresine ait olup zannımca Zazaca'dan Türkçeye çevrilmiştir.

Hikâye: Bir ağanın tek oğlu varmış. Oğlan evlenme çağına gelince ağa oğlunu evlendirmek ister fakat oğluna kimi gösterdiyse evlenmeye razı edemez. Bir gün ağanın oğlu bir çingenenin kızına âşık olur. Oğlan babasının yanına çıkıp çingenenin kızı ile evlenmek istediğini söyler. Ağa:

“Oğlum bu kız raya layık değil” der. Oğlan babasına şöyle der:

“Baba ben bununla evleneyim eğer haklı çıkarsan o zaman bırakırım” der.

Ağa da oğluna kıyamaz evlendirir ikisini. Bunlar evlendikten sonra ağa bakar ki kız her gün bir bahane ile evden ayrılıp akşama kadar dönmüyor. Bir gün oğlunu karşısına alıp şöyle der: “Oğlum bu kızı takip et. Her gün çıkıp akşama kadar gelmiyor. Bunun sebebini anla” der. Oğlan karısını takip eder. Bakar ki karısı her gün evden ayrılıp kapı kapı dilenmeye gidiyor. Oğlan gidip karısının elindeki çuvalı kontrol edince içinde bulgur, mercimek var. Çocuk gelip durumu babasına anlatır. Ağa:

“Oğlum ben sana dedim bu kız dileniyor, saraya layık değil” demiş.

²⁶ Seçilmek, Kafur, *Siverek Bölgesinin Kırmancca (Zazaca) Sözlü Edebiyatı*, Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı (Yayımlanmamış) Yüksek Lisans Tezi 2018, s. 76-77. Derleyeninin notu: Mi na sanike goreyê vatişê Miyeser Yıldize ra nuşte. A 61 serrî ya. Kalikê aye dewanê Çêrmuge ra Axirmat ra yo labelê bi xo Sêwregi de maya xo ra bîya û uca de pîl bîya. Wendiş û nuştîşê aye est.

Çocukta babasına hak verir ve kızını evine geri gönderir, çocuğun babası da oğluna layık bir kız bulup tekrar evlendirir.²⁷

c) Fârsî

F1.Bâz gereded be-esl-ê xod her çîz (Türkçe: Herşey aslına rücu eder.) şeklindeki atasözü ve hikâyesi yukarıda verilmişti.

بی بی خیرم کن!

F2.Bîbî xeyrem kon!

Bibi! Bana sadaka ver.

(Türkçe: *Kalburcu kızı hatun olmaz, dilenmeyince karnı doymaz.*)

Hikâye: Bir dilenci kızın bahtı açıldı ve bir padişahın eşi oldu. Dilencilğe alışması nedeniyle ondan bir türlü vazgeçemiyordu ve padişah hanımı olduğu için kimseden de bir şey dilenemiyordu. Yalnız kalınca aynanın karşısına geçer kendi görüntüsüne bakarak tekrar tekrar derdi: “Bibi! Bana sadaka ver.” Onun bu alışkanlığı etrafta duyulunca ona *Bibi! Bana sadaka ver* adını taktılar.²⁸

باجی خیرم ده!

F3.Bâcî xeyrem kon!

Bacı! Bana sadaka ver!

خانم خاتم صدقه ام بده!

Hanım hanım sadakamı ver.²⁹

(Türkçe: *Kalburcu kızı hatun olmaz, dilenmeyince karnı doymaz.*)

Hikâye: Bir padişah, çok güzel bir dilenci kızla evlendi. Padişahın sürekli ısrarına rağmen kız bir defa olsun onunla sofrada oturmadı. Padişah bir akşam kapının arkasına gizlenip kapı deliğinden odanın içini gözetledi.

Hizmetçiler sofrayı yayıp gittikten sonra, kız ilkin o harika yemeklere dokunmadı. Önce her birini bir köşeye koydu. Ardından her bir yemeğe yaklaşıp dilenciler gibi, “Bacı! Allah için sadakamı ver!” dedi ve her bir tabaktan bir miktar aldı; sahiplerini övüp onlara dua ettikten ve veren ellere de sağlık diledikten sonra yemekleri yemeye başladı.

²⁷ Kaval, Yılmaz, *Tunceli'den Derlenen Masallar (Metin-İnceleme)*, Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış) Doktora Tezi 2019, S. 413. Anlatıcı: Arze Aygün, Erdoğan Köyü/Merkez yaş: 74, İlkokul Mezunu Ev hanım.

²⁸ Zülfiqârî, *Dâstânâ-yê Emsâl*, 294.

²⁹ Zülfiqârî, Hesên, *Ferheng-ê Bozorg-ê Žerbu'l-Meselhâ-yê Fârsî*, Tahran 1388 hş., I, 854.

Türkçe: *Kalburcu kızı hatun olmaz, dilenmeyince karnı doymaz.// Aptal kızı hanım olmaz, devşirmeyince karnı doymaz.*³⁰

این است سزای دوستی با مردم نا اهل!

F4.În-est sezâ-yê dûstî bâ-merdom-ê nâ-ehl

Hemcinsi olmayan insanlarla dostluğun cezası budur!

Bu meslin hikâyesi Mevlâna'nın *Mesnevî*'sinde (VI. Defter) hem de *Envâr-ê Suheylî*³¹ gibi klasik eserlerde yer almıştır. Hikâye *Mesnevî*'de şu başlıkla yer almaktadır: *Farenin kurbağayla arkadaş olması, ayaklarını uzun bir iple bağlamaları, karganın fareyi yakalaması kurbağanın da ona bağlı olarak havalanması, feryat ve figana başlaması, kendi cinsinden olmayan bir hayvanla dost olduğuna pişman olması*

Hikâye: Tesadüf bu ya, bir fare, vefalı bir kurbağa ile subaşında tanıştılar. Her ikisi de bir buluşma zamanı tayin ettiler. Her sabah bir bucaktan çıkıyorlar, birbirleri ile gönül tavlası, oynuyorlar, gönüllerini vesveseden arıtıyorlardı.

Bu buluşmadan ikisinin de gönlü ferahlıyor, birbirlerine hikâyeler anlatıyorlar, birini söylediğini öbürü dinliyordu. Gâh baş diliyle, gâh hal diliyle sırlarını ortaya koyuyorlar. “Topluluk rahmettir” sözünü tevil diyorlardı. O kötü mahlûk, kurbağa ile eş oldu mu neşeleniyor, beş yıllık vakaları hatırlıyordu...

Bu sözün sonu yoktur. Fare, bir gün kurbağaya ey akıl kandili dedi; zaman oluyor ki sana bir sır söylemek istiyorum. Hâlbuki sen suyun dibinde bulunuyorsun. Su kıyısında nara atıyorum ama suyun içindeyken âşıkların narasını duyuyorsun sen.

Ey yiğit er, ben bu muayyen buluşma vakitleri ile kanaat edemiyor, senin sohbetine doyamıyorum. Namaz ve yol gösteren ibadet, beş vakit olarak farz edildi. Fakat âşıklar daima namazdadır. Ve sarhoşluk o başlardaki mahmurluk, ne beş vakitle yatıştır, ne beş yüz bin vakitle. “Beni az ziyaret et” sözü âşıklara göre değildir. Doğru özlü âşıkların canı, pek susuzdur...

Fare dedi ki: Ey merhametli, sevgili dost, ben seni görmedikçe bir an bile karar edemiyorum. Gündüzün nurum, kazancım, ışığım sensin; geceleyin kararım, neşem, uykum sen. Beni sevindir, vakitli vakitsiz kerem eder anarsın lütfedersin. Ey iyiliğimi isteyen, buluşmak için yirmi dört saatte bir kuşluk çağını tayin ettin.

³⁰ Dêhxodâ, Ali Ekber, *Emsâl û Hikem*, I-IV, Emîr Kebîr, 1363 hş., I, 348; Zûlfiqârî, Hesên, *Ferheng-ê Bozorg-ê Žerbu'l-Meselhâ-yê Fârsî*, I-II, Tahran 1388 hş., I, 854; Yurtbaşı, Metin, *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*, Ankara 1994, 138-140.

³¹ Vâ'iz-i Kâşifi, 393- 394.

Fakat ciğerim yanıyor, beş yüz kere susuzum, her susuzluğumda bir öküz açlığı var adeta. Benim derdimden haberin bile yok. Mevkiinin zekâtını ver de bu yoksula bir bak...

Kardeşim ben toprak hayvanlarındım, sen su hayvanlarından. Fakat rahmet ve ihsan padişahısın. Öyle lütfet, öyle bir ihsan da bulun ki arada bir huzuruna gelebileyim. Irmak kıyısında seni canla başla çağırıyorum ama sen merhamet edip cevap vermiyorsun. Suyu dalmama imkân yok. Çünkü terkibim topraktan meydana gelmiş. Ya bir elçi gönder yahut kerem et, bir nişana ver de benim sesimi sana ulaştırırsın. Bu iş için o iki dost konuşup görüştüler. Nihayet şuna karar verdiler:

Bir uzun ip bulacaklardı. Bu ipin çekişi, onların sırrını birbirine duyuracaktı. Fare, ipin bir ucunu sana karşı iki büküm olan bu kulun ayağına bağlarız, öbür ucunu da senin ayağına. Bu suretle ikimiz, birbirimize ulanmış, bağlanmış oluruz; bir bedendeki can gibi birbirimize karışırız dedi...

Fare doğru yolu bulmuş olan kurbağa ile buluşmak isteyince o aşk ipini çekerdi. Anbean elime böyle bir vasıta, böyle bir vesile geçirdim diye o ipe güvenirdi. Can ve gönül de bu geceli, görüşmek için artık bir ipliğe döndü adeta derdi.

Derken ansızın bir alacakarga geldi, fareyi yakaladı. Kurbağa da onunla beraber havalandı. Fare karganın gagasında havalanınca kurbağa da ona bağlı olduğundan onunla beraber sudan çıktı. Fare, karganın gagasındaydı, kurbağa da ipe bağlı olduğundan havalanmaktaydı.

Halksa hele bak diyordu, karga, hileyle suda yaşayan kurbağayı nasıl da avladı. Nasıl suya girdi, nasıl da onu kaptı? Suda yaşayan kurbağa, nasıl olur da alacakargaya avlanır? Kurbağa, bu, suda yaşamayan susuz hayvanlar gibi, aşağılık bir mahlûka eş olanın layığıdır.

Feryat adamın kendi cinsinden olmayan dostundan, feryat, “ey “ulu” lar, sizinle düşüp kalkacak iyi bir dost arayın, diyordu. Akıl ve ayıplarla dopdolu bulunan nefisten feryat eder. Nefis, güzel bir yüzdeki çirkin buruna benzer.³²

Farenin ayağına bağlı olan ip, kurbağanın da ayağına bağlı olduğu için, kurbağa da havalandı. Bu manzarayı görenler, "Karga suyun içinde yaşayan kurbağayı hangi

³² Mevlâna, Mesnevî, *Mesnevî-i Şerif Tercümesi VI*, Çeviren: Veled Çelebi (İzbudak), VI, 2632-2950; krş. https://w1.semazen.net/show_text_main.php?id=788&menuId=38

kurnazlıkla avladı?" diyerek merak ettiler. Havada asılı kalan kurbağa ise şöyle sızlandı: "Kendi cinsinden olmayanlarla dostluk kuranın sonu bu olur."³³

d) Arapça:

كُلُّ شَيْءٍ يَرْجِعُ لِأَصْلِهِ

A2.Kullu şey'in yerci'u li-aslihi

(Türkçe: *Herşey aslına rücu eder*)

Hikâye: Cömertlik ve cimrilikle ilgilidir ve her şey aslına rucû' eder

Derler bir bedevî Arap anlattı: Çıktığım bir yolculukta gece olunca bir çadıra sığındım. Çadırın sahibi kadın bana baktı ve "Kimsiniz?" diye sorunca dedim bir misafirim." Misafirin yanımızda ne işi var? Çol oldukça geniştir." dedi.

Kadın bir miktar buğday öğüttü, hamur yoğurdu, pişirip oturup yemeye başladı. Tam o esnada kocası elinde sütle birlikte geldi ve sordu: "Bu adam kimdir?"

Dedim, bir misafir.

Dedi: "Hoş geldiniz, ehlen ve sehlen." Bana süt ikram etti ve dedi: "Muhtemelen bir şey yemedin?" Dedim, Allah'a and olsun hayır.

Öfkeyle hanımının yanına gitti ve dedi: "Sana veyl olsun! Yemişsin ama bu misafire yedirmemişsin."

Kadın da dedi: "Ona ne yapabilirim?" Allah'a and olsun ki yemeğimden ona bir şey yedirmem." Tartışmaya başladılar, kocası onu dövdü ve saçından çekti. Ardında devemin yanına gitti, onu kesti, bir ateş yaktı, etini kızarttı yedi ve bana da yedirdi.

Dedi: "Allah'a and olsun ki yanıma gelen misafir asla aç uyumaz." Daha sonra yanımdan ayrıldı ve beni bırakıp gitti. Bir süre sonra geri döndü, yanında nazar değer korkusuyla bakmaktan çekinilecek güzellikte bir deve vardı ve bana dedi: "Bunu al, senin devenin yerine." Bana ekmek ve kalan etten azık verdi.

Onun yanından ayrıldım ve o gece başka bir bedevinin çadırına sığındım. Çadırın sahibi bir kadın bana baktı ve dedi: "Kimdir bu adam?" Dedim, bir misafir.

Kadın dedi: "Hoş geldiniz, ehlen ve sehlen." Kadın buğday öğüttü, hamur yoğurdu, ekmek pişirdi ve sütle kaymakla karıştırarak kızartılmış bir tavukla önüme koydu ve dedi: "Buyur ye, yanımızda bunlardan başka yiyecek olmadığı için bizi mazur gör."

Ben yemeye başladığım esnada kocası çıkıp geldi ve sordu: "Bu adam kimdir?" Kadın "Misafirdir" dedi. Adam "Misafirin yanımızda ne işi vardır?" dedi ve içeriye girdi,

³³ Bk. Fidan, Ahmet Kasım, *Mesnevi'de Geçen Hikâyeler*, semerkand www.darulkitab.com 120-121.

dedi: “Hani yemeğim?” Kadın “Yemeğini misafire ikram ettim.” Kocasını dedi: “Sana kim yemeğimi misafire yedir dedi?” tırtışmaya başladılar, adam kadını dövdü, saçından çekti.

Ben de bu esnada gülüyordum. Yanıma geldi ve “Seni güldüren nedir?” diye sordu.

Önceki gece yaşadığım şeyi anlattım. O da dedi: “Ey Adam! O kadın benim kızkardeşimdir ve adam da karımın kardeşidir.” Bunu duyunca şaşkınlığım daha da arttı.³⁴

e)Türkçe:

Burada konuyla ilgili Türkçe bir iki örnek mesel ve hikâyesine de yer vermekte fayda vardır. Zira Müslüman milletlerin kültürel etkileşimi birçok toplumsal değer ve algılarının, muhtelif ortak noktalarda buluşmasını işaret etmektedir.

T1. Külli şey'in ila aslıhi

(Herşey aslına döner)

Hızır: Biri varmış, biri yokmuş. Bir Padişah varmış. Bu Padişah bir gün tellallar bağırttırmış: “Kim bana Hızır'ı bulup getirirse ona ne isterse vereceğim.” diye. Hızır'ı kim bulabilir? Hiç kimseden ses çıkmamış.

Bir fakir adam varmış. Bir sürü oğlu uşağı varmış bunun. Karısına demiş ki: “Karı. Nasıl olsa hepimiz nerdeyse açlıktan öleceğiz. İyisi mi, ben gideyim Padişaha: 'Hızır'ı bulacağım' diyeyim. Kırk gün müsaade isteyeyim. Padişah'tan oğlumuz, uşağırınıza ölünceye dek yetecek yiyecek alayım. Kırk gün sonra Padişah beni astır, ama siz de rahat edersiniz.”

Kadın kocasını çok severmiş. “Etme, eyleme” dediyse de kulağına laf koyamaz. Adamcağız gider Padişaha: “Padişahım, ben Hızır'ı bulacağım. Yalnız bana kırk gün müsaade. Bu kırk günde de benim nafakamı temin edin.” der. Padişah kilere emreder: “Bu ne isterse verin.” diye.

Bu adam kırk günde, oğluna, uşağına ölünceye dek yetecek erzak, iaşe alır, taşır evine.

Kırk birinci gün olur. Padişah buna yaverini yollar. Yaver alır adamı, gelir Padişahın huzuruna. Padişah sorar:

“Hani, Hızır'ı buldun mu?”

“Bulamadım Padişahım. Bulacağım da yoktu ya, ben onu zaruret dolayısıyla söyledimdi.”

³⁴ El-Kalyûnî, Ahmed Şihâbuddîn b. Selâme, *en-Nevâdir*, Mısır 1955, 83-84.

Padişah bunun üzerine oradaki üç vezirinden birine sorar; “Padişah huzurunda yalan söyleyen bu adama ne yapmalı?”

O da: “Padişahım; bunun etini parça parça edip kasap dükkânlarında çengellere asmalı.” der.

O sırada fakirin yanında peyda olan bir çocuk: “**Külli şey'in ila aslıhi.**” der.

Padişah ikinci vezirine sorar. O da:

“Efendim, bunun derisini yüzmeli. İçine saman doldurmalı. El-âleme ibret olsun. Bir daha kimse Padişah huzurunda yalan söyleyemesin.” der.

Çocuk yine: “**Külli şey'in ila aslıhi.**” der.

Padişah üçüncü vezirine sorar. O:

“Efendim, bu fakir adam, zaruret yüzünden işlemiş. Sizin şanınıza yakışan bunu affetmektir.” der. Çocuk da: “**Külli şey'in ila aslıhi.**” der.

Padişah bu sefer çocuğa:

“Sen kimsin? Ben üç vezirime bu meseleyi danıştım. Onlardan sonra sen üç defasmda da: '**Külli şey'in ila aslıhi**' dedin. Bunun manası nedir?” der. Çocuk da:

“Padişabım. Birinci Vezirinizin babası kasaptı. Sözlerinde de aslını, cibilliyetini gösterdi. İkinci Vezirinizin babası yastıkçı, derici idi. O da aslını gösterdi. Üçüncü Veziriniz ise vezir oğlu vezirdir. O da aslını gösterdi. Ben de bu fakir adamı utandırmamak için buraya geldim. Vezir istersen işte vezir; Hızır istersen işte Hızır.” der ve kapıdan çıkar gider. Meğer Hızır çocuk kıyafetine girip oraya gelmiş.

Padişah hemen arkasından yaverlerini yollar. Bakarlar, Hızır kaybolmuş. Hemen Padişah birinci, ikinci Vezirlerinin boynunu vurdurur. Üçüncü Veziri kendine Başvezir yapar. Fakir adama da altın, hediye verir. Adamcağız da güvene sevine evine gelir. Onlar ermiş muradına...³⁵

T2. Sıradışı Bir Mizaç-Huy Hikâyesi:

(Aslı hu, nesli hu)

Devrin birinde bir padişahın otuz dokuz kızı varmış. Ama padişah taht varisi olsun diye ille de bir erkek çocuk istiyormuş. Bir gün sultan yine hamile kalmış. Hemen padişaha bildirmişler. Padişah divan toplantısını bırakmış ve doğru sultanın yanına gitmiş.

³⁵ Boratav, Pertev Naili, *Az Gittik Uz Gittik*, Ankara 1969, 248-249; krş. Pala, İskender, *İki Dirhem Bir Cekirdek*, Kapı Yayınları 2018, 26-28. Bu hikâyenin Anadolu Türk halk kültüründe birçok versiyonu vardır.

Önce sevindiğini söylemiş ardından da; “Eğer bu da kız olursa, kızınla birlikte seni surlardan denize atarım” demiş.

Aradan aylar geçmiş. Padişah sefere çıkmış uzak bir memlekete. Bu arada sultan hastalanmış ve ay parçası gibi bir kız evlat dünyaya getirmiş. Cariyeleri bir telaştır almış, hiç biri sultanın kız doğurduğunu söylemeye cesaret edemiyormuş. O esnada sarayın yakınından geçen bir çingen kafilesinin beyi saraya uğramış ama telaştan kimse onunla ilgilenmek istememiş. Telaşı fark eden çingen beyi, bir cariyeye yaklaşır neler olduğunu sormuş. Cariye kızcağız da anlatıvermiş olup biteni.

Çingen beyinin gönlü, sarayın cömert sultanının kızıyla birlikte surlardan atılacak olmasına razı olmamış ve cariyeye demiş ki: “Beni sultana çıkar, sorunu çözeyim”

Cariye çingen beyini sultana çıkarmış. Çingen beyi odadan herkes çıkarsa sorunu nasıl çözeceğini sultana anlatacağını söylemiş.

Sultanı kurtarmaya kararlı çingen beyi herkes çıkınca sultana demiş ki; “Bizim yeni bir oğlumuz oldu, kervanda hanımımın kucağındadır şimdi. Dilerseniz kimseye söylemeden çocukları değiştirelim”. Bu fikir sultanın canını yaksa da, bilhassa bebeğinin canını kurtarmak için kabul etmiş ve çocuklar değiştirilmiş. Ardından padişaha ulak gönderilmiş ve bir erkek çocuğunun olduğu haber verilmiş. Padişah sevinçten seferi yarıda bırakıp geri dönmüş. Sarayda kırk bir gün kutlamalar yapılmış. Gel zaman git zaman çocuk biraz büyügünce ülkenin en iyi müderrislerinden, lalalarından eğitim almaya başlamış. Ne de olsa geleceğin padişahı, herkes üstüne titriyormuş. Çocuk yedi sekiz yaşlarındaiken ava çıkarılmaya başlanmış. Bir gün padişah ava giderken oğlunu da almış yanına ama onu lalaya teslim etmiş.

Dalmışlar ormana. Çalılık bir yerden geçiyorlarmış, çocuk şehzade lalaya demiş ki; “Lalam, şu çalılardan ne güzel süpürge yapılır.”

Lala, içinden “sarayda büyüyen çocuk, çalıdan süpürge yapıldığını nereden öğrendi acaba” diye düşünüp Hasbinallah çekmiş.

Biraz daha gitmişler, otlakta serbest kalmış eşeklerin yanından geçiyorlarmış. Çocuk şehzade lalaya; “Lalam, şu eşeklerin kuyruklarındaki kıllardan ne güzel elek yapılır” demiş.

Lala iyice şaşırılmış, ama sarayda büyüyen bir çocuğun bunları nereden öğrendiğine dair bir açıklama bulamamış.

Bir süre sonra çok güzel ince fidanlı selvilikten geçiyorlarmış. Çocuk lalaya demiş ki; “Lalam, şu ince selvi çubuklarından ne güzel sepet örülür.”

Lala iyice afallayıp kalmış ama kimseye de bahsedememiş, zira çocuk küçüklüğünden beri onun yanında eğitim görüyormuş. Hiç bu tür deneyimler yaşamamış bir çocuğun bunları söylemesi onu ürpertmiş.

Akşama doğru herkeste bir yorgunluk olmuş, padişah uygun bir yerde dinlenmek istediğini söylemiş. Vezir ileride bir çingen otağı olduğunu ve orada güvenli şekilde dinlenebileceklerini söylemiş.

Padişah da uygun görmüş ve çingen otağına varmışlar. Padişahı, oğlunu ve önemli adamlarını otağın en güzel çadırına almışlar.

Padişah su istemiş otağın çingen beyinden. O da hemen getirilmesini istemiş. Suyu bir kız çocuğu getirmiş, endamlı güzel ve zarif bir kızmış. Suyu padişaha uzatmış. Padişah yorgunluk ve susuzluktan tam suyu kafaya dizecekti ama bir de ne görsün; Kâsedeki suyun içinde bir saman parçası. Çok öfkelenmiş içinden ama misafirlikte olduğu için belli de edememiş. Saman çöpü boğazına gitmesin diye suyu yavaş yavaş içmiş.

Misafir ama neticede padişah, dayanamamış ve suyu getiren kıza bakarak: “Evladım, her halinden belli ki, çok akıllı, zarif ve temiz bir kızsın. Bardak da temiz, su da temiz. Her şey güzel ama bu kadar güzelliği bir saman çöpüyle yok ettin, kâsenin içindeki saman çöpünü nasıl göremezsin?”

Kız sakın şekilde padişahı dinledikten sonra demiş ki; “Haşmetli padişahım, siz buraya gelirken gördüm ki siz avdan geliyordunuz ve çok yorgundunuz. Bizim de suyumuz soğuktur. Yorgun iken soğuk suyu hızlıca içerseniz ciğerlerinize zarar verir. Bundan dolayı bir saman çöpünü yıkadım ve kâsenin içine attım ki yavaş yavaş içesiniz”.

Padişah, duydukları karşısında hayrete düşmüş ve kendini tutamayıp padişahlığın kibriyle şöyle demiş:” Bir çingen çadırında bu kadar akıllı bir kız nasıl olur, bu ancak padişah kızlarında olacak bir akıldır”.

Çingen beyi ve kızı bu aşağılamayı çaresiz boyun büküp sineye çekmişler.

Derken lala söze girmiş. “Padişahım, bu gün ben de çocuğunuz şehzademizden ona yakışmayacak davranışlar gördüm” demiş.

Padişah da neler olduğunu anlatmasını istemiş.

Lala, şehzadenin yolda çalılar, eşekler ve selvi çubuklarını gördüğünde söylediklerini anlatmış ve eklemiş; “Sarayda büyüyen şehzademiz bu çingen işlerini nereden öğrenmiş hayret ettim”.

Herkes şaşırıp kalmış.

Çingen beyi de dayanamayıp “padişahım bir hayretlik olay da ben anlatayım mı?” diye söz istemiş, destur almış ve başlar anlatmaya: “Yıllar önce bir sarayın ödünden

geçiyorduk, sarayda bir telaş olduğunu gördük... O gün sultanın bize verdiği kız çocuğu size su getiren o akıllı kızdır ve sizin kızınızdır, sizin şehzade de bizim o gün sultana bıraktığımız oğlumuzdur”.

Şaşkınlıktan yüzler kızarır, padişah ne yapacağını, ne diyeceğini şaşırır. Ortamın gerildiğini gören tecrübeli veziriazam ortamı şu sözlerle yumuşatmaya çalışır:

“Efendim ben huylunun huyundan vazgeçmeyeceği anlamına gelen şöyle bir söz duymuştum Araplardan”: “**Küllü şey’in yerciu ila aslı**”, Yani “**her şey aslına döner**” demiş ve devam etmiş veziriazam: “Gördüğünüz gibi ey insanlar, padişahımızın kızı çingen çadırında büyüye de aklını zerafet ve hikmetle kullanıyor, çingen beyinin oğlu da saraydaki muhteşem eğitimlerden geçse de aklını süpürge, elek ve sepetle meşgul ediyor”.

Veziriazamın veciz ve padişahı öven sözleri padişahın hoşuna gitmiş ve yüreği yumuşamış. Erkek çocuk sahibi olma hırısından dolayı başına gelenlerden utanan padişah, çingen beyini bu alicenap davranışlarından dolayı altınla ödüllendirip, onu aşığladığı için de özür dilemiş.³⁶

T3. Eyvahlar olsun, kendi cinsinden birisiyle dost olmayanın akıbeti, elbette böyle kötü olur

Yanlış Bir Dostluk

Bir fare ile bir kurbağa dost olmuşlar. Aralarındaki arkadaşlık gün geçtikçe ilerlemiş. Öylesine birbirlerine bağlanmışlar ki, akşam olup da gün battı mı, biri kayanın kovuğuna, öteki suyun dibine çekiliyormuş, ama sabahı zor ediyorlarmış.

Nihayet fare düşünüp taşınıp bu ayrılığa bir çare bulmuş.

Kurbağaya: “Sevgili kurbağa kardeş, aziz dostum. Seni görmeden, seninle konuşmadan bir dakika bile yapamıyorum. Gecelerim seni düşünerek uykusuz geçiyor. Herhalde sen de benim gibi düşünüyorsundur. Ben bir çare buldum. Şu sicimi al, bir ucunu ayağına bağla. Ben de öbür ucunu kuyruğuma bağlayayım. Geceleyin birbirimizi görmek istersek, ipi çekeriz. Böylece geceleri de buluşup konuşabiliriz.”

Kurbağa bu teklife karşı önce nazlanmış ise de sonunda kabul etmiş. Bir iple birbirlerine bağlanmışlar. Aradan biraz zaman geçtikten sonra, karganın biri, fareyi görüp pusu kurmuş. Akşam yuvasına döner dönmez fareyi kaptığı gibi havalanmış. Tabii ki kurbağa da beraber havalanmış. Kurbağa havada farenin kuyruğuna iple ayağından bağlı halde sallanırken, bir taraftan da şöyle söyleniyormuş:

³⁶ <https://humanakademi.com/her-sey-aslina-doner/> (erişim: 28.11.2022:14:12)

— Eyvahlar olsun, kendi cinsinden birisiyle dost olmayanın akıbeti, elbette böyle kötü olur...

İnsan dostunu iyi seçmeli, kiminle dost olduğuna dikkat etmelidir.³⁷

Sonuç: Konuyla ilgili verilen örneklerden anlaşıldığı gibi Farsça, Kurmancî, Zazakî, Soranî, Türkçe ve kısmen Arapça atasözleri büyük ölçüde ortaktır. Farklı dillerde söylenmiş olsa bile çoğunlukla sentaks, sözcük ve mana açısından aynıdır. Konuyla ilgili verilen hikâyeler (temsil-i meseller) de büyük ölçüde; şekil, kurgu, içerik, motifler, kahramanlar ve vermek istenen mesajlar hemen hemen aynıdır. Örneğin Kurmancî K1, K2, Zazaca Z1 kısmen farklı olmakla birlikte Z2, Z4 ile Türkçe çevrileri verilen Farsça F2 ve F3 nolu hikâyelerle konu ve sonuç itibarıyla hemen hemen aynıdır. Zazaca Z3 kısa olmakla birlikte ve değiştirilen her iki çocuk kahraman oğlan iken Türkçe T1, T2 nolu hikâyelerle konu ve çıkarılması gereken ders aynıdır. Türkçe hikâyelerde değiştirilen her iki çocuk kahraman kızdır. Farsça F4 ve Türkçe T3 nolu hikâyeler de bazı detaylar istisna tutulursa hemen hemen aynıdır.

Toplumsal hayatta ve sosyal ilişkilerde yaşanan tecrübe ve deneyimlerden çıkan sonuçlara dayalı olarak insanoğlu mizaç, huy, karakter ve kişiliğinin oluşumunda kalıtım/soy başta olmak üzere, atalarından miras olarak devam eden sosyal çevre, meslek ve alışkanlıkların etkin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Her canlı kendi soyuna çeker. Soyu temiz olanlardan sonra gelenler temiz, soyu kötü olanlardan sonra gelenler ise kötü olurlar.

Dolayısıyla kan bağıyla intikal eden kötü veya iyi mizaç, huy ve alışkanlıklar sonraki nesillerde de görülür; cimrilik ve cömertlik gibi meziyetlere sahip olan kişilerin soylarında da aynı özellikler devam eder. Her bir insanın güzel-çirkin huyları ruhuna ve kişiliğine öyle nüfuz eder ki, onun sözlerine ve davranışlarına da yansır

Yetişme biçimleri ve sosyal konumlarıyla görgü ve bilgi olarak hak etmeden bir yerlere gelenler o yerlerde başarılı olamazlar... Kendilerinden beklenen görevi yapabilecek nitelikte olmayanlar, bu nitelikleri özlerinde taşımayanlar o görevin altından kalkamazlar.

Yüzyılların deneyimlerinden ekonomik, eğitim, kültür, yaşam tarzı, sosyal sûtatı vs. açılardan birbirine denk olmayan ve karakterleri farklı olan yahut değer, gelenek ve

³⁷ Tatlı, İrfan, *En Güzel Haywan Hikayeleri: Türkçe – Uygurca*, İstanbul: Papatya Yayınları 2011, 170-171.

göreneklere farklı çevrelere mensup kişilerin, evlilik, arkadaşlık, dostluk vb. ortaklıklar kurmalarının genellikle başarılı ve verimli olmadığı anlaşılmaktadır.

Yapay ve veya mahalle baskıyla dini veya farklı bir hayat yaşamaya başlayıp da şartlar değişince eski hallerine dönen insanların toplum nezdinde de itibarı olmaz.

İlginçtir “Eslu hu, neslu hu” şeklindeki söz Arapça bir ifade olmakla birlikte bu şekliyle Arapça ve Farsça atasözleri arasında yer almazken Türkçe, Kürtçe ve Zazaca hem atasözü hem aynı şekilde hikâye adı veya hikâyede kıssanın hissesi olarak mevcuttur.

Kaynaklar

el-Aclûnî, İsmâ'îl b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ' ve muzîlu'l-ilbâs 'ammâ iştehere mine'l-ehâdîs 'alâ elsineti'n-nâs* (nşr. Ahmed el-Kellâş), I-II, Maba'atu'l-funûn Haleb, ts.

Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I-II, İnkılâp İstanbul 1988.

Akyalçın, Necmi, *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri Deyimlerimiz*, Ankara 2012.

Albayrak, Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2009.

Bakli-yi Şîrâzî, Şeyh Rûzbihân, *'Ebheru'l-Âşîqîn* (Nşr. Henri Corbin-M.Mu'in, Paris 1987.

Boratav, Pertev Naili, *Az Gittik Uz Gittik*, Ankara 1969.

Çelik, Aysun, “Âlemin ve Âdemin Dört Ana Unsuru: Garîb-Nâme’de “Anâsır-ı Erbaa”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [ESTAD]*, Cilt: 2 Sayı: 1 Şubat 2019, s. 312-339.

Çiftci, Hasan, “Mesnevî’nin İlk On Sekiz Beyti Üzerine”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 3, Cilt 3, Sayı 2, Güz 2017, s. 7-25.

Dêhxodâ, Ali Ekber, *Emsâl û Hikem*, I-IV, Emîr Kebîr, 1363 hş.

Dêrşevî, Mele Mehmud, *Miştaxa Çiya: Ji Gotinên Pêşîya*, Stockholm 1989.

Duman, M. Akif, “Charles Sanders Peirce’ü Anlayan Adam: Ömer Seyfettin” (bk. <https://tdk.gov.tr/wp-content/uploads/2019/05>)

Durre, Abdurrahman, *Şerha Dîwana Ehmedê Xanî: Felsefe û Jiyana Wî*, Avesta, İstanbul 2002.

El-Kalyûnî, Ahmed Şihâbuddîn b. Selâme, *en-Nevâdir*, Mısır 1955.

Enverî, Hasan ve diğerleri, *Ferheng-ê Emsâl-ê Suxen*, I-II, İntişârât-ê Soxan, Tahran 1384 hş.

Fidan, Ahmet Kasım, *Mesnevî’de Geçen Hikâyeler*, semerkand www.darulkitab.com

Halk Edebiyatı (Tekke ve Tasavvuf Edebiyatı) Devir Kuramı.pdf/ (erişim: 8.4.2023/23:30)

[https://humanakademi.com/her-sey-aslina_doner/](https://humanakademi.com/her-sey-aslina-doner/) (erişim: 28.11.2022/14:12)

Hesen, Bîlal, *Ji Wêjeya Gel: Pend û Peng*, Marburg 2006.

İbn Abdurabbih, Ahmed bin Muhammed el-Endulûsî, *el-‘İqdu’l-ferîd* (tahkik Mufîd Muhammed Kumeyha), Beyrut 1983, II, 320-321. <http://www.alwarraq.com>

Karadeniz, Ali, *Feqiyê Teyran (Kürtçe-Türkçe) Diwan*, Nûbihar 2021.

- Karlığa, Bekir, “Anâsır-ı Erbaa”, *DİA*, 1991, I, 149-151.
- Kızılcık, Abdullah, *Farabi Bibliyografyası* (Kitap, Makale, Risale), Demavend Yayınları (Elektronik yayınlar serisi: 13), İstanbul, Ekim 2020.
- Köylüoğlu, Akten: <https://www.habersanliurfa.net/yazarlar/misafir-yazar/karaci-dilenci-kizi-hatun-olmaz-dilenmeden-karni-doymaz/28505> (erişim: 29.11.2022/14:19)
- Lezgîn, Roşan: <http://www.zazaki.net/haber/hr-sret-bi-hr-zran-2501.htm> (erişim: 21.11.2018// 8:50)
- Malmîsanij, *Folklorê Mar â Çend Numûney*, İstanbul 2000.
- Mevlâna, Mesnevî, *Mesnevî-i Şerif Tercümesi*, Çeviren: Veled Çelebi (İzbudak) I-VI: https://w1.semazen.net/show_text_main.php?id=788&menuId=38 (Erişim: 27.11.2022/13:00)
- Nasrullâh-i Munşî, *Kelîle û Dimne*, (nşr. Muctebâ Mînovî), Tahran 1347 hş.
- Nesefî, Azizuddîn, *el-İnsânu 'l-Kâmil* (nşr. Henri Corbin-Marijan Mole, Paris-Tahran 1993.
- Oncu, Mehmet, *Gotinên Peşîyan*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları 2009.
- Pala, İskender, *İki Dirhem Bir Cekirdek*, Kapı Yayınları 2018.
- Rahmandüst, Mustafa, *Fovt-ê Kuzegerî*, I-II, Tahran 1390 hş.
- Sadinî, M. Xalid, *Feqîyê Teyran / Jıyan, Berhem û Helbestên Wî*, Nûbihar, 2012.
- Seccâdî, Seyyid Abdulhamid Hayret, *Pendê Peşîniyân*, Hevlêr 2010.
- Selcan, Zılfî, *Qese u Qesê Virênu Leksikon*, Dersim 2013.
- Tatlı, İrfan, *En Güzel Haywan Hikayeleri: Türkçe – Uygurca*, İstanbul: Papatya Yayınları 2011.
- Tenik, Ali, “Sûfî Feqîyê Tayran’ın *Ey Av û Av* Şiirinde Varlık Dili”, *Artuklu Akademi*, 8 (2) 2021, s. 381-399.
- Tîgrîs, Amed, *6762 Gotinên Peşîyan*, Weşanên Rewşen, Stockholm 2001.
- Uludağ, Süleyman, “Devir”, *DİA*, 1994, 9, 231-232.
- Usta, Muhiddin, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb’a Metodu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- Uzun, [Mustafa İsmet](#), “Devriyye”, *DİA*, 9, 252-253.
- Vâ’iz-i Kâşifî, Kemâluddîn Huseyn b. Alî Beyhakî, *Kelîle û Dimne yâ Envâr-i Suheylî*, Tahran 1336 hş.
- Vekîliyân, Ahmed, *Temsîl o Mesel*, I-II, İntişârât-ê Surûs, Tahran 1375 hs./ 1996.
- Veroj, Said: (<http://www.kovarabir.com/2012/10/seid-veroj-vateye-verenan-yedimiliZazakî/>: erişim 30.11.2021: 09:00)
- Yurtbaşı, Metin, *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*, Ankara 1994.
- Zinar, Zeynelabidîn, *Xwençe Cild I: Gotinên Pêşîyan, Kilam-Dilök û Çîrok Weşanxana Çanda Kurdi*, Stockholm 1989.
- Zûlfîqârî, Hesên, *Dâstân-hâ-yi Emsâl*, İntişârât-ê Mâzyâr, Tahran 1385 hş.

_____, *Ferheng-ê Bozorg-ê Zerbu'l-Meselhâ-yê Fârsî*, I-II, Tahran 1388 hş.

Ketina Dengan di “Berxvan”a Ûsivê Beko de**Halil AKGÛL*****Makale Türü/Article Types:** Araştırma Makalesi/Research Article**Makale Geliş Tarihi/Received:** 15.03.2023**Kabul Tarihi/Accepted:** 22.06.2023**Atf:** Akgül, H. (2023).

“Ketina Dengan di “Berxvan”a Ûsivê Beko de”,

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 17, 40-51

DOI: 10.56491/buydd.1265990**KURTE**

Ev nivîsar li ser ketina dengan lédikole. Ji bûyerên dengan “ketin” taybetiyeke xweser ya devokên zimanan e. Ciyawaziyên biyolojik, erdnîgarî û zimanên cîranan tesîrê li zimanan dikin û ziman jî bi awayekî siruştî li hêsanbûn û herikbûnê digere. Lewma di axaftinê de hin deng nayên bilêvkirin. Ketin dibe ku rasterast ji nava bêjeyê an jî di encama dariştin û kişandinê de pêk bê. Tesbîtkirin û senifandina bûyerên dengan derfetê dide ji bo nasîn, standartkirin û bipêşvevaxistina wî zimanî. Ev tesbîtkirin û senifandin giring in ji bo danîna rê û rêbazên rêzimanî yê zimên. Em di vê xebatê de li ser Devoka Kafkasyayê ya Kurmanciya Bakur xebitîn. Çîrokên Ûsivê Beko yê di berhema *Berxvan* de bûn keresteyên xebata me. Me him ketina dengdêran him jî ketina nedengdêran tesbîtkirin û bi mînakên nîşan dan. Ketina dengan herî zêde di pevçûna dengdêran (tr. *ünlü çarpışması*, ing. *hiatus*) de pêk hatiye. Di kişandina lêkaran de dengê partisîpê (/i/, /î/), dengê /n/yê yê pirjimarîyê û dengê kelijandinê /y/ bi berbelavî ketine.

Bêjeyên Sereke: Bûyerên Dengan, Ketina Dengan, Devoka Kafkasyayê, Ûsivê Beko**Ûsivê Beko'nun “Berxvan” Eserinde Ses Düşmesi****ÖZET**

Bu makale ses düşmesi konusunu araştırmaktadır. Ses olaylarından “düşme” dillerin ağızlarına özgü bir özelliktir. Biyolojik farklılıklar, coğrafya ve komşu diller diğer dilleri etkiler ve etkilenen bu diller doğal olarak sadelik ve akıcılık arayışında olurlar. Bu yüzden konuşmada bazı sesler telaffuz edilmezler. Ses düşmesi doğrudan sözcüğün içinden veya türetme ve çekimleme işlemleri neticesinde gerçekleşebilir. Ses olaylarını belirlemek ve sınıflandırmak o dili standartize etmek ve geliştirmek için bizlere olanak sağlar. Bu tanımlamalar ve tasnifler o dilin dilbilgisi kural ve yöntemlerini oluşturmak için önemlidirler. Bu makalenin çalışma alanı Kuzey Kurmanca'nın Kafkasya Ağzı'dır. Ûsivê Beko'nun Berxvan eserindeki hikâyelerdeki ses düşmesi olayları incelenmiştir. Hem ünlü düşmesi hem de ünsüz düşmesi olayları tespit edilip örnekleri verilmiştir. Ses düşmesi olayları en fazla ünlü çarpışması (krm: pevçûna dengdêran, ing: hiatus) sonucunda meydana gelmiştir. Fiil çekimlerinde partisip sesi (/i/, /î/), çoğul ekindeki /n/ sesi ve kaynaştırma sesi /y/ çoğunlukla düşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Ses Olayları, Ses Düşmesi, Kafkasya Ağzı, Ûsivê Beko

Disappearance in Ūsivê Beko's "Berxvan"

ABSTRACT

This study works on the subject of sound dropping (disappearance). The "disappearance" from phonetic events is an original feature of languages. Biological differences, geography, and neighboring languages affect languages, and languages naturally seek simplicity and fluency. Therefore, some sounds are not pronounced in speech. Disappearance can also occur directly within the word, or it can occur as a result of inflection or derivation. Identifying and classifying phonological events gives us the opportunity to recognize, standardize, and improve that language. These definitions and classifications are important for determining and establishing the grammatical rules of the language. In this study, we studied the Caucasian Dialect of the Northern Kurmanji. We chose the stories in Ūsivê Beko's *Berxvan* as material for our study. We detected haplology and consonant deletion in the material and explained them with samples. Elision occurred most often due to the hiatus (krm. *pevçûna dengdêran*, tr. *ünlü çarpışması*). In verb conjugations, the participle sound (/i/, /î/), the /n/ sound at the end of plural making affixes, and the thematic /y/ are the most common examples of disappearance.

Keywords: Phonetic Events, Elision, Caucasian Dialect, Ūsivê Beko

DESTPÊK

Di zimanekî de an jî di zaraveyekî zimên de dibe ku axaftin li gorî herêmên axiveran biguhere. Nîştêcîhên herêmê li gorî taybetiyên laşî, civakî û erdnîgariyê di bin sîwana wî zimên an jî zaravayî de ji xwe re şêwazeke axaftinê saz dikin ku meriv dikarê vê axaftinê ji yên din cuda bike. Ev axaftina cuda ligel ku heman ziman an jî zarave ye jî bi hemû taybetî û guherînên xwe ve dibe "devok" a wê herêmê. Di hemû zimanan de devok hene lê mîletên xwedî statû ji bo zimanekî standart ê nivîskî, ji devokên zimanê xwe yekê hildibijêrin û di hemû karûbarên xwe yê fermî û edebî de vî zimanî bikar tînin. Bo nimûne, Aksan (1990: 84) diyar dike ku zimanê tirkî li ser devoka Stenbolê ava bûye. Li Başûrê Kurdistanê soranî ku li ser devoka Silêmanî ava bûye, zimanê fermî ye. Li beşên din yê Kurdistanê hewldanên standartkirina zimên hebin jî hê nehatine encamkirin. Lewma kurmanciya nivîskî dema dibe keresteya berhemên edebî, piranî şêwaza axaftina herêmkî tê bikaranîn. Bi vî awayî, axaftin rasterast derbasî nivîsê dibe.

Wextê ku şêwaza axaftina wê herêmê (devok) derbasî ser nivîsê dibe, derfet çêdibe ji bo meriv li ser zimannasiya wê devokê bixebite. Açar (2015: IX), giringiya devokan nîşan dide ku devok nîmûneyên (model) baş in ji bo meriv zimanekî nas û fêhm bike. Devok, dikarin bibin keresteya mijarên xebatan li ser her şaxê zimannasiyê. Haig û Öpengin (2014: 147) kurmancî li ser 5 devokan dabeş dikin: Devoka Başûr, Devoka Başûrê Rojhilat, Devoka Başûrê Rojava, Devoka Bakur û Devoka Bakurê Rojava. Devoka Bakur wekî Devoka Serhedê jî tê zanîn. Ji ber ku devoka Kafkasyayê gelekî nêzî Devoka Serhedê ye em dikarin Devoka Kafkasyayê ji di bin sernavê Devoka Bakur de bisenifnin. Ev xebat dê di qada fonolojiyê (*phonology*) de li ser ketina dengên bixebite. Keresteya xebata me dê çîrokên Ūsivê Beko bin.

Ûsivê Beko di sala 1909ê de li Îdirê hatiye dinyayê. Salên Şerê Cîhanê yê Yekem, sêwî dimîne, li cem malbateke ermen dihêwire. Piştî ku artêşa rûsan ji wê herêmê vedikişê Beko ji tevî malbata ermen diçe Rewanê (Ermenistana îroroj). Li Lenîngradê zanîngeh xwendiyê, dadwerî kiriye, beşdarî Artêşa Sor bûye û çûye Şerê Cîhanê yê Duyem. Ji şer “bêling” vedigere Ermenistanê, dest bi zanîngeha hiqûqê dike û dadweriyê dike. Di sala 1969ê de koça dawî dike. Bilûr (1958), Keskesor (1961), Hisreta Min (1963), Mêvanê Royê (1966), Efrandinêd Teze (1969), Payîz (1971) û Berxvan (1978) berhemên wî ne.

Ûsivê Beko nûnerekî edebiyata kurdî ya Kafkasyayê ye. Kafkasya navê wê cografyayê ku di navbera Behra Reş û Behra Xezerê (Qezwîn) de û di navbera sînorên parzemînên Ewropa û Asyayê de dimîne. Kurdên ku di salên Şerê Cîhanê yê Yekem de piranî ji herêma Serhedê koç kirine an jî mixeştî bûne, derbasî herêma Kafkasyayê bûne. Li gorî Siyabendî (2020) kurdên hatine vê herêmê esil-êzdiyên Serhedê ne. Lewma kurmanciya Kafkasyayê û kurmanciya Serhedê gelekî dişibin hev. Siyabendî di heman xebata xwe de vê devokê wekî Kurmanciya Ermenistanê binav dike. Di salên destpêkê yê Yekîtiya Komarên Sovyet ên Sosyalîst de gelek xebat li ser kurdî hatine kirin. Ligel van xebatan alfabe-yên kurdî jî hatine çêkirin û piştê jî li gelek deveran zimanê kurdî wekî zimanekî fermî hatiye qebûlkirin. Ji ber ku mijara me derbarê fonolojiyê de ye em ê nekevin nav van mijaran lê divê meriv zanibe ku herçiqasî kurdên Kafkasyayê xwedî li zimanê xwe derketibin jî zimanên serdest û yê cîran bandora xwe li kurdî kirine û ev devoka kurmancî ya Kafkasyayê derketiye holê.

Ji nav berhemên Ûsivê Beko em ê li ser *Berxvanê* bixebitin. *Berxvan* ji çîrokan pêk tê lê di pirtûkê de beşa dawî wekî “Şiêrê Vekirî” hatiye binavkirin. Di vê beşê de 10 helbestên çîrokî hene ku pexşankî hatine nivîsîn. Berhem bi alfabe-yê kirîlî hatiye nivîsîn û di sala 1978ê de li Rewanê hatiye çapkirin. Ferec Koyistanî ev berhem ji alfabe-yê kirîlî veguheştiye alfabe-yê latîni, Weşanxaneya Belkî di sala 2020ê de ew weşandiye.

Carinan, di axaftinê de ji ber hin sedemên wekî sazkirina ahengê û bilêvkirina hêsantir, deng bandorê li ser hevdu dikin û tûşî guherînan tên. Ew rewş jî wekî bûyerên dangan (tirkî: *ses olayları*, îngilîzî: *phonetic events*) tê binavkirin (Ersoy, 2017: 35). Di zimanan de bûyerên dangan bi du awayan pêk tên; bûyerên senkronîk û bûyerên diyakronîk. Bûyerên diyakronîk ew in ku bûyer ji wextekî kevn ve destpê kiriye û bi demê re halê nû yê bêjeyê ji aliyê axiverên wî zimanî ve hatiye pejirandin û êdî di ferhenga wî zimanî de cih digire. Bûyerên senkronîk, hemdemî ne ku dema axaftinê pêk tên. Wate, ligel ku rê, rêbaz û qayîde-yên gramêrî yê wî zimanî diyar in jî di axaftinê de deng cih diguherin, bi hev diguherin, didarijin, dikevin, dikelijin

an jî radicivin. Efendioğlu û İşcan (2010: 129) diyar dikin ku bûyerên dengan ji ber ku hemdemî ne ew bûyerên kêşanî ne û hew di hin birrên bêjeyan de pêk tên.

Yek ji bûyerên dengan “ketin” e. Di bikaranîna zimên de hin deng dikevin, nayên bilêvkirin. Miletên bûne xwedî statû û ji xwe re standarteke zimên ava kirine, li ser hemû bûyerên dengan yên zimên xebitîne û wekî qayîdeyên gramerî pênase kirine. Di kurmancî de xebatên li ser bûyerên dengan hebin jî ji bo temamê bûyeran lihevkirinek tune. Lewma di kurmancî de hin ketinên dengan bê rê û rêbaz pêk tên û ew jî dibe sedema gengeşiyê. Berhema Bedirxan û Lescot (1990) xebateke pêşîn e ji bo fonolojiya kurmancî. Bedirxan û Lescot di vê xebatê de berfirehî li ser bûyerên dengan jî sekinîne. Açar (2015) li ser Devoka Devera Filistanê, Taş (2015) li ser Dengsaziya Devoka Çaldiranê, Celalî (2018) li ser Kurmanciya Serhedê û Devoka Gundê Taxilka, Mahmoud (2016) li ser dengsazî û fonolojiya kurmancî, Gülmez (2019) li ser Dengên Devoka Torê, Geyik (2022) jî li ser Taybetmendiyên Zimannasiya Kurmancî Di Kovara Hawarê De xebitiye û hemûyan jî di xebatên xwe de cih dane mijara bûyerên dengan.

Di vê xebatê de em ê li ser ketina dengan yên di çîrokên Ûsivê Beko de bixebitin. Çîrokên di pirtûka *Berxvan* de dê bibin keresteyên xebata me. Em ê ketina dengan tesbît bikin, wan bisenifinî û mînakên ji wan nîşan bidin.

Ketina Dengan

Di zimanan de ji ber hin sedemên fonetîk, wextê bêje tê dariştin an jî kişandin ji pêş, ji nav an jî ji paş bêjeyê dengê an jî ji yekê zêdetir deng dikevin. Kayaselçuk (2013) di xebata xwe de ji gelek zimannasan û ji kesên ku li ser bûyerên dengan xebitîne, pênase wergirtine. Li ser têgehên lihevkirinek tune be jî hin pênaseyên hevpar hene; Nebilêvkirina dengan “ketina deng” e (tr. *ses düşmesi*, îng. *disappearance*). Ersoy (2017: 36) ketina dengan wekî “kelijandina kîteyan” jî binav dike. “Pevçûna dengdêran” (tr. *ünlü çarpışması*, îng. *hiatus*) ew e ku wextê du dengdêr bîne cem hev, an divê yek neyê bilêvkirin (bê avêtin) an jî dengeke kelijandinê têkeve navbera wan. Dengê ketî heger dengdêr be dibe “Ketina Dengdêran” (tr. *ünlü düşmesi*, îng. *elision*) heger nedengdêrek bikeve wê çaxê “Ketina Nedengdêran” (tr. *ünsüz düşmesi*) çêdibe.

Di çîrokên Ûsivê Beko de nimûneyên ketina dengan hene. Digel ketina dengan bikarneanîna dengê kelijandinê jî gelekî berbelav e. Derbarê dengên kelijandinê de nêrîneke hevpar tune, di hin zimanan de wekî dengên alîkar tên qebûlkirin lê di hin zimanan de wekî gireyên fonskiyonî yên morfolojiyî tên pênasekirin. Öztekten (2008), li ser dengên alîkar ên zimanê tirkî xebitiye û li gorî wî, ev dengên alîkar ku ji ber pevçûna dengdêran derketine, digel

aliyên xwe yên fonolojîk, di encama guherîna dengan de bûne gireyên morfolojîk. Di kurmancî de derbarê vê mijarê de li ber dest dane û agahî tune bê gelo bikarneanîna dengê kelijandinê şaşıyeke nivîsînê ye yan ketina deng e, lewma divê xebatên berfireh li ser vê mijarê bên kirin. Bedirxan û Lescot (1990: 3) ji alfabe ya kurmancî dibêjin ew alfabe ye fonetîk e û her dengê ku hatiye bilêvkirin divê bê nivîsîn û her dengê ku hatiye nivîsîn divê bê xwendin. Lewma di vê xebata xwe de em ê bikarneanîna dengê kelijandinê wekî ketina deng qebûl bikin û wan nîşan bidin.

1. Ketina Dengdêran

1.1. Ketina /i/, /î/yê

Di alfabe ya kurdî ya kirîlî de beramberî /i/yê tîpa “ь” û beramberî /î/yê jî tîpa “и” tê bikaranîn. /i/ dengê kurt, /î/ dengê dirêj ê kurmancî ye. Di kurmancî de, piranî wextê ku ew herdu dengên pêşiya dengê /y/yê gengeşî derdikeve. Li gorî Bedirxan û Lescot (1990), nabe ku beriya dengê /y/yê dengê /î/yê were. Wate, dema ku dengê /î/yê bikeve pêşiya dengê /y/yê bi dengê /i/yê diguhere. Lê heta îro jî lihev kirineke teqez li ser vê mijarê çênebûye. Lewma di vî sernavî de me ketina van dengan wekî yek bûyerê vekola.

Di *Berxvan* de ketina van dengan gelekî berbalev e. Ev deng hem jî hundirê bêjeyan ketine hem jî wextê ku bêje hatine kişandin em rastî ketina van dengan tên. Navdêrên bi van dengan diqedin piranî di halê raveberê de ku dengê kelijandinê stendine /i/ û /î/ ji wan ketine. Lêker jî wextê di halê parîtîsîp (tr. *ortaç, sıfat-fiil*) de hatine kişandin ev deng ketine.

1.1.1. Ketina hundirîn

çya < *çiya* (r. 16)

zya < *ziya*

zman < *ziman* (r. 29)

cma'et < *cima'et*

hndurr < *hindurr*

bhar < *bihar*

mhîn < *mihîn*

syar < *siyar* (r. 11)

aql < *aqil*

bejn < *bejin*

fîkr < *fikir*

kevn < *kevin*

syarî < *siyarî*

nha < *niha*

zha < *ziha* (r. 39)

lawk < *lawik*

şivk < *şivik*

qîzk < *qîzik*

klam < *kilam*

paşl < *paşil* (r. 82)

'ewlîn ('*ewilîn*

xwezl < *xwezil*

smêl < *sim(b)êl*

knc < *kinc*

kurrk < *kurrik*

hêşnayî < *hêşinayî*

gotn < *gotin* (r. 44)

qrar < *qîrar*

znar < *zinar*

1.1.2. Ketina berî dengê /y/yê

kevçya < kevçiyar (r. 92)
hevsûdya te < hevsûdiya te
dya min < diya min
nefese gundya < nefese gundiyan
bin çend mya < bin çend miyan (r. 86)
derê xuşînyê tê < derê xuşîniyê tê
gula ‘enya wan < gula ‘eniya wan
kevanya < kevaniyan
ji binpyê < ji binpiyê (r. 83)

hazirya xwe < haziriya xwe
bêryê < bêriyê
sya xwe < siya xwe
pêşya komekê < pêşiya komekê (r. 101)
nexweşya wê < nexweşiya wê
bedewwtiya nevinê wî < bedewetiya nevinê wî
cansaxya dya xwe < cansaxiya diya xwe

1.1.3. Kişandina Lêkeran

bizanbya < bizanibûya
bizanbe < bizanibe (r. 109)
nemaşendye < nemaşendiye
revandye < revandiye
çêrandye < çêrandiye
xemilandye < xemilandiye
reşandye < reşandiye (r. 103)
dijyam < dijiyam (r. 26)
diçikya < diçikiya
kiryê < kiriye
danye < daniye
neanye < neaniye
sekinye < sekiniye
bhîst < bihîst (r. 15)
nedkir < nedikir
bhêle < bihêle

dighande < digihande
radmûse < radimûse (r. 94)
digiryam < digiriyam
dêşe < diêşe
biteqya < biteqiya
miryê < miriye
vekirye < vekiriye
nexwarye < nexwariye
tirsyam < tirsiyam
dimeşyan < dimeşiyam
lîstye < lîstiye
nehatyî < nehatiyî
westya < westiya (r. 104)
nedizye < nediziye
hazirkirbû < hazirkiribû
newêrbû < newêribû

1.2. Ketina /û/yê

Xebatên li ser rêjeya bikaranîna dengên nîşanî me dide ku dengê /û/ di kurmancî de gelekî kême (Muhammed; Mêhrbexş). Hindik be jî ketina dengê /û/yê di çirokên *Berxvan* de tên dîtin. Pîranî di lêkera “bûn”ê de /û/ ketiye. Herwiha, gihaneka “û”yê jî li du cihan ketiye.

bizanbya < bizanibûya
kivşbya < kivşbûya (r. 69)
hebya < hebûya
bibya < bibûya (r. 82)

rabya < rabûya
bîstpênc < bîst û pênc (r. 45)
heştê pênc < heştê û pênc

1.3. Ketina /e/yê

Him di veqetandeka nenasyar him jî di tewanga nenasyar de ketina dengê /e/yê tê dîtin. Navdêrên ku bi dengdêrekê qediyane, wextê ku nenasyar dibin ligel dengê kelijandinê dengê /e/yê yê gireya nenasyariyê dikeve. Digel wê, di hin navdêran de jî hundirê bêjeyê jî dengê /e/yê ketiye.

axakî < axayekî (r. 12)
we'dekî < we'deyekî
hevtekî < hevteyekî
serîkî < seriyekî
merîkî < meriyekî
alîkî < aliyekî (r. 76)
cîkî < ciyekî
belgîkî < belgiyekî
gelîkî < geliyekî

sibeke < sibeyeke
gemîke < gemiyeke
kanîke < kaniyeke
kurmancîke < kurmanciyeyeke
qezyakê < qezyayekê
gullekê < gulleyekê (r. 57)
deqîqekê < deqîqeyekê
qelnê < qelenê (r. 28)
sûrtê < sûretê

1.4. Ketina /a/yê

Di halê ravekê de ketina dengdêra /a/yê jî xuya dibe. Navdêrên ku bi dengdêra /a/yê diqedin wextê veqetandek wergirtine an jî tewiyane dengê /a/yê ketiye û pê re dengê kelijandinê jî ketiye.

birê min < birayê min (r. 86)
mecît axê hevalê wî < mecît axayê hevalê wî
tu cefê nekşîne < tu cefayê nekşîne
ji destî sermê < ji destê sermayê (r. 76)
padşê çya û berxaye < padişayê çiya û berxa ye (r. 48)

1.5. Ketina /o/yê

Ketina dengê /o/yê di bêjeya “zarok”ê de tê dîtin. Bêjeya “zarok”ê li gelek deveran wekî “zar, zarr, zaro” jî tê bilêvkirin.

zarra < zaroyan/zarokan (r. 85)
zarrê < zaroyê/zarokê
zarreke < zaroyeke/zarokeke
zarrêd < zaroyêd/zarokên (r. 79)

1.6. Ketina /u/yê

Di dema bê de piştî cînavên kurmancî partîkila (daçek) “ê/dê/yê”yê tê bikaranîn. Cînava xwerû ya kesê duyê “tu” dema bi dema bê hatiye bikaranîn dengê “u”yê tevî dengê kelijandinê ketiye.

tê bicemidî < tu yê/dê bicemidî (r. 79)
tê rabî pya < tu yê/dê rabî piya
tê bêjî qey < tu yê/dê bêjî qey (r. 103)

2. Ketina Nedengdêran

2.1. Ketina /y/yê

Di kurmancî de wekî gelek zimanên din jî ber pevçûna dengdêran hewce bi dengên alîkar çêbûye. Wextê du dengdêr bîn cem hev an dengdêrek dikeve an jî nedengdêreke alîkar

dikeve navbera wan. Di kurmancî de piranî /y/, /w/ û /h/ wekî dengên kelijandinê/alîkar tên bikaranîn lê carinan dengê /y/yê bi dengê /s/yê jî diguhere (kêmayî/kêmasî). Bikaranîna dengê kelijandinê ji bo sivikkirina zimên hêmaneke giring e. Me di navborî de jî behs kiribû ku ev dengên kelijandinê êdî wekî morfemên karîger tên hisêbkirin lewma em bikarneanîna van dengan wekî ketin qebûl dikin. Di *Berxvan* de him di kişandina navdêran de him jî di kişandina lêkaran de ketina dengê /y/yê tê dîtîn. Navdêrên ku bi dengdêran qediyane di halê ravekê de dema veqetandek girtine an jî tewiyane dengê /y/yê ji wan ketiye. Herwiha di hin lêkaran de jî dengê /y/yê ketiye û du dengdêr li dû hev hatine.

kerîê pêz < keriyê pêz (r. 107)
kulîê berfê < kuliyên berfê
ji alîê xweda < ji aliyê xweda
vê paşwextîê < vê paşwextiyê
gelîê kûr < geliyê kûr
zarrotîê nekî < zarrotiyê nekî
rehetîê didî < rehetiyê didî
'eloê gundiê me < 'eloyê gundiye
me
ew çerçîê ku < ew çerçiyê ku
bêxwedêo < bêxwedêyo
malavao < malavayo (r. 44)
ne'sîa neke < ne'siyan neke

mijûlîa xwe < mijûliya xwe
zîaretekê < ziyaretekê
cîê te < ciyê te
stuê mîê < stuyê miyê (r. 60)
maşîayî < maşiyayî
gihîa < ghiya
dipekîane < dipekiyane
xeyîdî < xeyîdî
çye < çi ye (r. 69)
teê < te yê
tê < tu yê
dixuî < dixuyî

2.2.Ketina /n/yê

Bingöl (2017: 124) li ser fonolojiya devoka zazakî ya Gimgimê xebîtiye û dibêje di zazakî de dengên dawîya bêjeyan li ser meyla ketinê ne. Wextê em li kurmancî binêrin em dibînin ku heman bûyer ji bo kurmancî jî derbasdar e. Şik tune ku ev ketin ji ber sivikkirina zimên e lê Bingöl sedema herikbariyê jê lê zêde dike. Di kurmancî de dengê /n/yê gelemperî ji halê pirjimariyê dikeve. Gireyên pirjimariyê yên veqetandekê “-ên, -ine, -inên” in û yên tewangê jî “-an, -inan” in. Di çirokên *Berxvan* de kêm be jî ketina dengê /n/yê heye û hemû jî ji halê pirjimariyê ketine.

Nefesa gundya < nefesa gundiyan (r. 77)
Kete bin çend mya < kete bin çend miyan
Da ber kevçya < da ber kevçiyen
Xule-xula cêw û kanya < xule-xula cêw û kaniyan
Wan mitalada bûm < wan mitalan da bûm (r. 15)
Ber çe've min ket < ber çe'ven min ket
Ber çe'va < ber çe'van
Mînanî merîya < mînanî merîyan
Roja sisya < roja sisiyan
Zarrê dewletîya < zarrê dewletîyan
Qîzê gundê me < qîzên gundê me (r. 12)

Rojê xwedê < rojên xwedê
Berxa < berxan

NIRXANDIN û ENCAM

Wekî her devokê, devoka Kafkasyayê/Kurmanciya Ermenistanê jî ji bûyerên dîrokî, erdnîgariya xwe û ji zimanên cîranan tesîr wergirtiye û dirûviye. Bi bandora van hêmanan ve hin bûyerên dengan zêde hin jî kêr rû dane. Em di vê xebatê de ji bûyerên dengan li ser ketina dengan xebitîn. Di ketina dengan de jî hin deng zêde hin deng kêr hin jî hîç nakevin. Em derbarê devoka Kafkasyayê de ji metna *Berxvana* Ûsivê Beko gihiştin van encamên ketina dengan:

1. Di nav dengdêran de ketina dengê /i/yê gelekî berbelav e. Ev deng dema li pêş dengê /y/yê hatibe meyla ketinê li ser e. Him ji nava bêjeyên xwerû ketiye (çya, syar, bejn), hem jî dema kişandinê ji dawiya navdêr û lêkeran ketiye (sya xwe < siya xwe, westya < westiya, nedhişt < nedihîşt). Me ketina dengê /î/yê jî di nav vî sernavî de hesiband, ji ber ku ne belî ye bê dengê ketî yê berî dengê /y/yê /î/ ye yan /î/ ye.
2. Herwiha, fonemên partîsîpê /i/ û /î/ di kişandina lêkeran de ketine. Wate, wexta lêker hatiye kişandin û bûye partîsîp dengên /i/ û /î/yê ketine (hatye, dizye, mirye). Digel wê, dema lêker li gorî demê hatine kişandin jî morfemên dema bê/raweya fermanî û dema niha dengê /i/ ketiye (bhîst < bihîst, radmûse < radimûse, nedhişt < nedihîşt).
3. Ketina dengê /û/yê hew di lêkera “bûn”ê de û di hejmarên bigihanek de tê dîtin. Di kişandina lêkeran de hemû dengên /û/yê ku ketine ji pêşiya dengê /y/yê ketine (hebya < hebûya, bibya < bibûya, rabya < rabûya). Di kurmancî de gihaneka “û”yê ya di navbera hejmaran de li ser meyla ketinê ye. Li vir jî em rast li vê ketinê hatin (bîstpênc < bîst û pênc, heştê pênc < heştê û pênc).
4. Dengê /e/yê di nenasyariyê de ketiye. Him di veqetandeka nenasyar de him jî di tewanga nenasyar de dengê /e/yê digel dengê kelijandinê ketiye (axakî, gelîkî, merîkî). Hevpariya vê ketinê ew e ku bêjeya ku nenasyar dibe, bi dengdêrekê diqede, di encama pevçûna dengdêran de ev ketin diqewime. Di çend bêjeyan de (qeln < qelen, surt < suret) ketina hundirîn jî tê dîtin lê ev bêje li cihên din bêyî ketin jî hatine bikaranin (qelen, suret).

5. Dîsa ji ber pevçûna dengdêran ketina dengê /a/yê jî qewimiye. Navdêrên ku bi dengê /a/yê qediyane di rewşa îzafeyê de him dengê /a/yê him jî dengê kelijandinê wenda kirine (birê min < birayê min, ji destê sermê < ji destê sermayê).
6. Ketina dengdêra /o/yê jî hew di bêjeya “zarok”ê de tê dîtîn. Lê gelek caran ev bêje beyî ketina dengê /o/yê hatiye bikaranin (zarrotî, zarrokeke, zarrokî).
7. Ketina dengê /u/yê di cînava “tu”yê berçav e. Cînava “tu”yê wextê bi dema bê hatiye kişandin bi partîkîla dema bê ve zeliqiye û dengê /u/yê ketiye (tê < tu yê).
8. Di nav nedengdêran de ketina du nedengdêran /y/ û /n/ gelekî berbelav e di metnê de. /y/ ku di kurmancî de dengê sereke yê kelijandinê ye, di encama pevçûna dengdêran de carinan tevî dengdêra dawî ya bêjeyê carinan jî bi tena serê xwe ketiye. Ev rewş di rewşa îzafeyê de, di tewangê de û di kişandina lêkeran de jî tê dîtîn (kerîê pêz < keriyê pêz, birê min < birayê min, dipekiane < dipekiyane, bêxwedêo < bêxwedêyo).
9. Ketina nedengdêra /n/yê di gireyên veqetandek û tewangê yên pirjimariyê de (-ên, -inên, -an, -inan) tê dîtîn. Him di rewşa îzafeyê de hem jî di tewangê de hemû navdêrên ku pirjimar bûne dengê /n/yê yê dawî ji wan ketiye (gundya < gundiyan, kevçya < kevçiyên, berxa < berxan). Lê di kişandina lêkeran de cînavên kesandinê yên pirjimar bi awayekî dirust hatine bikaranin. Lewma ketina dengê /n/yê di kişandina lêkeran de nayê dîtîn (digerryan, pêhesyan, digotin).

Di xebatên li ser fonetîka kurmancî de heta îro jî li ser mijara ketina dengên nêrînek hevpar û lihevkerînek çênebûye û pênase û mînakên dayî jî her diguherin. Lê çawa ku em dibêjin alfabe ya kurmancî ya latînî alfabeke fonetîk e û her deng divê bê nivîsîn, divê demildest xebatên berfireh li ser standardîzyona kurmancî bên kirin. Ji nimûneyên vê xebatê jî dixuye ku, çî bandora zimanên cîranan be çî jî bandora erdnîgarî û bîyolojîk be heger li ser rê û rêgezên bûyerên dengên lihevkerînek çênebe gengeşiyêke mezin dertê. Di zimanan de ev ketinên dengên yên ku devokan de gelekî beloq dibin gelemperî zarekî dimînin û nakevîn ferhengê. Lê hin ji wan jî -piranî bêjeyên ku ji zimanên din ketine kurmancî- êdî wekî leksem tên qebûlkirin û di ferhengê de cih digirin.

Berxvana Ûsivê Beko bi alfabe ya kurmancî ya kirîlî hatiye nivîsîn û piştê jî bo latînî hatiye veguheztin. Piraniya nimûneyên vê berhemê yên ku tûşî ketina dengên bûne ne ji ber dariştinê lê ji ber kişandinê qewimîne lewma nebûne leksem. Li ser devokên kurmancî, xusûsen jî yên sehayên kontakta ziman û diyalektan, eger xebatên danberhevî

bên kirin ew ê baştir diyar be ka çiqas karlihevkirin çêbûye, kîjan cureya axaftinê heta kîjan astê ji cureaxaftinên din tesîr wergirtiye. Ger xebateke wiha bê çêkirin dê sedem û têkiliya ketina dengên Devoka Kafkasyayê baştir bê fêhmkirin ku li vê sehayê diyalekta kurmançî û devokên wê bi zimanên ermenî, gurcî, azerî, rûsî û farisî re di kontaktê de ye.

Wekî gotina dawî; ger em bixwazin kurmançiyeye standard saz bikin, têkilî fonolojiyê, divê em mijara bûyerên dangan û têkilî vê xebatê jî ketina dangan ji bo hemû zaraveyên kurdî û zimanên cîran bixebitin.

ÇAVKANÎ

Açar, Z. (2015). Devoka Devera Filistanê. (Hejmara Weşandinê: 384119). [Teza Lîsansa Bilind, Zanîngeha Bîngolê]. <https://tez.yok.gov.tr/>

Aksan, D. (1990). *Her Yönüyle Dil*. Ankara: TDK Yay.

Bedirxan, C. A. û Lescot, R. (1990), *Kürtçe Grameri (Kurmançî Lehçesi)*, Paris, Institut Kurde De Paris.

Beko, Û. (2020). *Berxvan*. Tîpgûheziya ji Kîrîlî: Ferec Koyistanî. Weşanên Belkî. Enqere

Bingöl, İ. (2017). Fonolojiya devoka Zazakî ya Gimgimê. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*. Yıl:3. Cilt:3. Sayı:5. 113-128

Celalî, M. (2018). Kurmançiya Serhedê û Devoka Gundê Taxilka. *Nûbihar*. Hj. 145 Payîz. 40-46

Efendioğlu, S. û İşcan, A. (2010). Türkçe Ses Bilgisi Öğretiminde Ses Olaylarının Sınıflandırılması. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*. 43. 121-143

Ersoy, H. Y. (2017). Türkçede Ses Düşmesi/Hece Kaynaşması Problemi: Başkurt Türkçesi Örneği. *Dil Araştırmaları*. Bahar 2017/20: 35-48.

Gülmez, G. (2019). Dengên Devoka Torê (Gundê Xerabê bena Wekî Nimûne). (Hejmara Weşandinê: 590953). [Teza Lîsansa Bilind, Zanîngeha Bîngolê]. <https://tez.yok.gov.tr/>

Haig, G. û Öpengin, E. (2014). Regional Variation in Kurmanji: A Preliminary Classification of Dialects. *Di nav The Journal of Kurdish Studies S. 2, No. 2, (143-176)*.

Kayaselçuk, C. (2013). Türkiye Türkçesinde Ses Düşmeleri. (Hejmarâ Weşandinê: 344627). [Teza Lîsansa Bilind, Zanîngeha Yıldırım Beyazîdê]. <https://tez.yok.gov.tr/>

Mahmoud, B. O. (2016). Şîrovekirineke Dengsazî û Fonolojî Di Kurdiya Kurmancî de. (Hejmarâ Weşandinê: 443618). [Teza Lîsansa Bilind, Zanîngeha Mardin Artukluyê]. <https://tez.yok.gov.tr/>

Mêhrbexş, Î. Tîp, Deng û Kîte, <https://krd.riataza.com/2018/11/12/tip-deng-u-kite-1/>,
<https://krd.riataza.com/2018/11/13/tip-deng-u-kite-2/>,
<https://krd.riataza.com/2018/11/14/tip-deng-u-kite-3/> (30.10.2022)

Muhammed, H. Rêjeya Herfan di nivîsên kurmancî de, <https://zimannas.wordpress.com/2015/07/04/rejeya-herfan-di-nivisen-kurmanci-de/>, (30.10.2022)

Siyabendî, T. (2020). Kurmanciya Ermenistanê. <https://zimannas.wordpress.com/2020/03/13/kurmanciya-ermenistane/>. 14.12.2022

Öztekten, Ö. (2008). Türkiye Türkçesinde Yardımcı Sesin Ekleşmesi. VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. 20-25 Ekim 2008. Ankara

Taş, Ç. (2015). Dengsaziya Devoka Çaldiranê. (Hejmarâ Weşandinê: 443624). [Teza Lîsansa Bilind, Zanîngeha Mardin Artukluyê]. <https://tez.yok.gov.tr/>

Diwanê Arçugi Ser Analizêk

Büşra ASLAN BANYAL*

İbrahim DAĞILMA**

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Geliş Tarihi/Received: 05.04.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 29.05.2023

Atıf: Aslan Banyal, B. & Dağılma İ. (2023).

“Diwanê Arçugi Ser Analizêk”,

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 17, 52-68

DOI: 10.56491/buydd.1277814

KILMVATE

Edebiyatê klasik ê Zazaki dı esero verin bı destê Ehmedê Xasi nusiyayo u serra 1899 dı çap biyo. O tarix ra heta eyro mo edebiyat dı zaf eseri nusiyayi u mo ware dı hema zi eseri neweyi nusiyeni. Edebiyatê klasik ê Zazaki dı goreyê tesbitan heta eka new diwani, new mewlidi, çar siyeri, çar eqaidnameyi, mesnewiyêk, dı fiqhnameyi u çend mersiyeyi esti. Ina xebatê ma ini eseranê klasikan ra kitabê Diwanê Arçugi ê Mela Faruq Baynali ser yo tehlil o. Ino eser, miyanê eseranê klasikan dı yo kitabo newe yo. Qasê çarçewayê xebat mo diwan hetê şeklê nazımı, muhtewa, qafiyeyan u senetan ra tehlil beno.

Çekuyi Muhimi: Diwan, Zazaki, Edebiyato Klasik, Tehlil

Diwanê Arçugi Üzerine Bir Analiz

ÖZET

Klasik Zaza edebiyatında ilk eser Ehmedê Xasi, tarafından kaleme alınmış ve bu eser 1899 yılında yayımlanmıştır. O tarihten bugüne kadar bu edebiyatta çokça eser yazılmıştır ve bu alanda hâlâ yeni eserler yazılmaktadır. Klasik Zaza edebiyatında tespitlere göre şu ana kadar dokuz divan, dokuz mevlit, dört siyer, dört akidename, bir mesnevi ve iki fıkıhname yazılmıştır. Bu çalışma, bu klasik eserlerden biri olan ve Molla Faruk Baynal tarafından yazılan *Diwanê Arçugi* adlı eseri tahlil etmektedir. Bu eser, klasik eserler içinde yeni bir kitaptır. Çalışmanın çerçevesine göre bu divan nazım şekli, içerik, kafiye ve sanatlar yönüyle incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Divan, Zazaca, Klasik edebiyat, İnceleme

An Analysis of Diwanê Arçugi

ABSTRACT

The first work in classical Zaza literature was written by Ehmedê Xasi and published in 1899. Since then, many works have been written in this literature, and new works are still being written in this field. According to the determinations in classical Zaza literature, nine divans, nine mawlids, four siyars (biography of the prophet Muhammed), four akidenames, one mathnawi and two fiqhnames (Islamic Law Book) have been written so far. This study analyses Mullah Faruq Baynal's *Diwanê Arçugi*, one of these

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Zaza Dili ve Edebiyatı, **Orcid:** 0000-0002-6141-2485

** Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Zaza Dili ve Edebiyatı **Orcid:** 0000 0001 6521 119X

classical works. This work is a new book among the classical works. According to the framework of the study, this divan will be examined in terms of verse form, content, rhyme and arts.

Keywords: Diwan, Zaza Language, Classical Zaza Literature, Analysis

DESTPÊK

Edebiyato klasiki dı zafyer muhtewayi diniyi esti. Eser dı zey heskerdış u tersê Homayi, heskerdışê Hz. Muhammedi u pêxemberanê binan, şexısi pili, ‘eşqo me’newi u cayi bimbareki mewzuyi ca geni. Edebiyatê Zazaki ê klasik dı bı tewıranê ciyayan ê nazımı dı şiiri ameyi nuştış. Miyanê ini şiiran dı tor zaf tewırê mewlidi ca geni. Xebati Diwani, miyanê xebatanê edebiyatê klasiki dı ca geni. Yo şairo klasik bı şeklê nazımı ê klasikan dı şiiranê xu benateyê dı qapağan dı bıdo ari u neşır bıkerı beno diwan. Edebiyato klasikan ê ‘Erebki, Tırkki, Farıski, Kurdki u Zazaki dı diwanê zafyer şairan esto. Xebatanê diwanan dı hem hetê şekılı ra hem zi hetê tewırı ra tewır tewır şiiri zey gazel, murabba, mulemma u kaside ca geni¹. Ini şiiran dı eğleb mewzuyi ciyayi zey ‘eşq, hesret, heskerdış, piltiya Homayi, wesıfnayışê pêxemberi, merg u dua’ ca geni.² Ina xebat ma çarçewa dı Diwanê Arçugi ê Mela Faruq Baynali sera ya³. Diwanê ey, yo diwano newe yo. Ey mo kitabê xu serra 2021 dı dayo neşır kerdış. Kitab dı hot qısıman dı ciya ciya şiiri ca geni. Diwan hetê zıwan, uslub, mawıtışê şiiran u sen’etan terzê edebiyatê klasiki dı ameyo nuştış.

Edebiyatê klasik ê Zazaki zey edebiyatanê klasikan ê Tırkan, Farsiyan u Kurdan zaf eraver nişıyo u zaf hira niyo. Goreyê tesbitanê ma edebiyatê klasik ê Zazaki dı heta eka new diwani, new mewlidi, çar siyeri, çar aqaidnameyi, yew mesnewi u dı fiqhnameyi ameyi nuştış.

DİWANÊ ARÇUGİ

Heyatê Mela Faruq Baynali

Mela Faruq, serra 1972 dı aşma Kanunopeyin dı, dewa Arçug ê Çoligi dı dadiya xu ra biyo. Wı, mektebê verin dewa xu dı wuneno. Serra 1984 dı seba tehsilê dini şiyo ciya ciya medreseyan u cuwapey serra 1989 dı icazetê xu gureto. Reyna serra 1989 dı mektebê miyanin, serra 1993 dı Liseya İmam Xetib ê Çoligi teber ra qêdineno. Wı benateyê serranê 1994 u 1995 dı Suriya dı maneno u uca dı seba ixtisasê ilimanê diniyan tedriso berz vineno

¹ Kemal Yüce & Şevkiye Kazan, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Lisans, İstanbul 2006, r. 272.

² Emin Özdemir, “Divan Edebiyatı”, *Edebiyat Sözlüğü*, Bilgi, Ankara 2014, r. 114-118.

³ Mela Faruq Baynal, *Diwanê Arçugi*, Vir, İstanbul 2021.

u beno mela. Serra 1997 dı şino esker u eskeriya xu qedineno. Dıma yo mudı hem tucalet keno hem zi tedrisê xu dewam keno.

Mela Faruq serra 2004 dı dewa Kızılağaç ê Karlıova dı, dest bı wezifeyê imamti keno. Serra 2009 dı dewa Gêlonê Xêlil ê Çoligi dı, serra 2016 dı zi dewa Mezreya Diyari ê Çoligi dı melati keno u serra 2019 ra nat zi Çolig dı Mescidê İyaz bin Ğanem dı wezifeya melatiya xu dewam keno.⁴

Mela Faruq serra 2009 dı Lisanso Verin ê Fakulteya İlahiyat, 2017 dı zi Fakulteya İqtisadi ê lisansi qedineno. Baynal, benateyê serranê 2017-2018 dı Üniversiteya Sabahattin Zaimi dı qısımê İlahiyat dı master wuneno u benateyê serranê 2018-2019 dı Fakulteya İlahiyat ê Üniversiteya Çoligi dı sınıfa hiriyın ra dest bı wendışê lisansê dıyın keno u ita ra mezun beno. Serra 2021 dı Üniversiteya Çoligi dı Qısımê Rayberi u Mışawırtiya ê Manewi ra diplomayê masterê bêtezi geno. Serra 2023 dı Zaza TV dı hedis u fiqh sera proğramanê Zazaki vırazeno.

Mela Faruq zewijnaye yo u wayırê hiri qıcan o. Wı, biyê zıwanê dadiya xu Ereški, Farıski, Tırkki u Kurdki zi zano. Heta eka hiri kıtabi ey hetê Neşırxaneyê Vir ra serra 2021 dı neşır biyi. Kıtabi ey mi yê: *Çoras Hedis, Kitabê Duayon u Diwanê Arçugi*

Kıtabê Diwanê Arçugi

Nameyê kıtabi, *Diwanê Arçugi* yo. Ino diwan, bı destê Mela Faruq Baynali ameyo nuştış u Murat Varol zi seba neşırkerdışi ino kıtab hedre kerdo. Diwanê Arçugi dı hetê şeklê nazımı ra yobinan ra ciya şiiiri ameyi nuştış. Kıtab, 207 ripeli yo u serra 2021 Neşırxaneyê Vir dı çap biyo. Kıtab dı hot qısımı u 42 şiiiri esti. Zereyê kıtabi dı yo ripel bı herfanê Ereški nusiyyayo, yo ripel zi bı herfanê Latinki transkrib biyo. Şiiranê klasikan dı şaiiri eğleb beyta peyin ya zi benda peyin dı ya nameyê xu ya zi loqmatikê (mexlas) xu şıxulneni; labelê ino diwan dı şaiiri biyê çend şiiiran zey *Qebra Teng u Tari, Tı Hê Hon Dé u Ez Gunon Xu Sekeri* nameyê xu nişıxulnayo. Diwan dı şiiiri, zey misalanê cêrinan eğleb tewirê şiiiranê didaktikan dı nusiyyayi. Ini şiiiran dı melumatdayış u şiretkerdış xu ramocneno:

Adır Mecuson şı hona / Guelê Seba wısar bi zuwa

Estun Kisra niye 'erd ra / Wext Muhemmed omı dunya⁵

...

Tı gueştari Qur'an bıkır / Wı hem zıkır hem ız fıkr

⁴ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 4.

⁵ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 72.

...

*Nimaj xu d' Homê ver bigêr / Bê yi ra ber çoy ver megêr*⁶

1.1. Qısmi Diwani

Diwanê Mela Faruq Baynali, hot qısıman ra yeno meydan. Ini qısmi diwan dı hına rêz biyi: Hemd u Sena, Vergêrayış, Ne'ati Nebi, Heyatêko Bin, Nesihet u Şiret, Cuyayış u Heyat u Mulemma

1.1.1. Hemd u Sena: Ino qısım, zereyê diwan dı qısimo verin o u tede bı nameyanê *Hemd u Şıkir, Qur'an, Tu Fermon Şawit, Du'ay Pêğemberon* çar şiiri estî. Ini çar şiiran ra dı şiiri bı şeklê beyit dı, şiirêk bı şeklê çarbendi dı u şiirêk zi terzo serbest dı nusiyayi. Dı şiiri ki bı beyitan nusiyayi inan ra şiirê *Hemd u Şıkir* dı 15 beyiti u şiirê *Qur'an* dı 20 beyiti estî. Şiirê *Tu Fermon Şawit* 36 çarbendan ra ameyo meydan. Şiirê *Du'ay Pêğemberon* dı bendi hem hiri hiri, hem zi dı dı rêz biyi. Ino şiir dı 24 bendi estî.

1.1.2. Vergêrayış: Ino qısım dı bı nameyanê *Tı Reb Mı Yê, Tı Ma Şaş Nikir, Ez Gunon Xu Se Keri u Îlahê Mı Tı Ğeffari* çar şiiri ca geni. Ini çar şiiran ra dı şiiri bı şeklê beyit dı, dı şiiri zi bı şeklê çarbendi nusiyayi. Şiirê *Tı Reb Mı Yê* dı heşt u şiirê *Ez Gunon Xu Se Keri* dı hot beyiti estî. Şiirê *Tı Ma Şaş Nikir* dı çar u şiirê *Îlahê Mı Tı Ğeffari* dı panc çarbendi ca geni.

1.1.3. Ne'ati Nebi: Ino qısmê hiriyın dı bı nameyanê *Con Ma Muhammed Mustafa, Xatemu'l Enbiya, Ma Fedê Riyê Tu Wê, Şewa G' Muhammêd Şeref Da, Wext Muhammed Omı Dinya, 'Eşq Nebi, Vêr Bêr Rewza, Tı Sinayê Ewelin u Axirin, Emon Emon u İmdad Eya Hebibellah* des şiiri estî. Ini şiiran ra panc şiiri bı şeklê beyit, panc şiiri zi bı şeklê çarbendi ameyi nuştış. Ini şiiran ra şiirê *Xatemu'l Enbiya* dı 20 beyiti, şiirê *'Eşq Nebi* dı 16 beyiti, şiirê *Vêr Bêr Rewza* dı heşt beyiti, şiirê *Tı Sinayê Ewelin u Axirin* dı 20 beyiti u şiirê *Emon Emon* dı 12 beyiti estî. Ê şiirê ki şeklê çarbendan dı rêz biyi ê şiiran ra şiirê *Con Ma Muhammed Mustafa* dı çar çarbendi, şiirê *Ma Fedê Riyê Tu Wê* dı panc çarbendi, şiirê *Şewa G' Muhammêd Şeref Da* dı şeş çarbendi, şiirê *Wext Muhammed Omı Dinya* dı heşt çarbendi u şiirê *İmdad Eya Hebibellah* 16 çarbendi ca geni.

1.1.4. Heyatêko Bin: Ino qısım dı nameyanê *Merg, Mêrg Xuerton, Qebır Bêr Xu Kerd A, Qebra Teng u Tari, Dunya Ha Ma Xapinena* dı panc şiiri estî. Ini şiiran ra şiirê *Mêrg Xuerton* şiir bı rêzkerdışê beyitan rêz biyo u tede 14 beyiti estî. Çar şiiri bini zi bı rêzkerdışê çarbendan rêz biyi. Ini şiiran ra şiirê *Merg* dı heşt, şiirê *Qebır Bêr Xu Kerd A*

⁶ E.n.v., r. 14.

dı heşt, şiirê *Qebra Teng u Tari* dı panc u *Dunya Ha Ma Xapinena* dı hot çarbendi ca geni.

1.1.5. Nesihet u Şiret: Ino qısım dı bı nameyanê *Şıkr Bıkr, Merheba Ey Aşmê Rueji, O Text Ra Bê Wari, Dêrd Ğêribi, Qêlp Çoy Meşıkn, Mehzun Mebi, Tı Hê Hon Dê* hot şiiri esti. İni şiiran ra şiirê *Tı Hê Hon Dê* dı bı rêzkerdışê beyitan nusiyayo u tede 19 beyiti esti. Ê şiiri bini bı rêzkerdışê çarbendan rêz biyi. İni şiiran ra şiirê *Şıkr Bıkr* 11, şiirê *Merheba Ey Aşmê Rueji* dı 10, şiirê *O Text Ra Bê Wari* dı panc, şiirê *Dêrd Ğêribi* dı panc, şiirê *Qêlp Çoy Meşıkn* dı şeş u şiirê *Mehzun Mebi* dı şeş çarbendi esti.

1.1.6. Cuyayış u Heyat: Ino qısım dı bı nameyanê *Medeniyêt Comi, Muhebbet, Seydê u Malê Ma, Xu Keder Mekar, Duest Raştikin, 'Eynê Qêlb* şeş şiiri ca geni. İni şiiran ra hiri şiiri bı rêzkerdışê beyitan ameyi nuştış. İni şiiran ra şiirê *Seydê u Malê Ma* dı 10 beyiti, şiirê *Duest Raştikin* dı 15 beyiti u şiirê *'Eynê Qêlb* dı şeş beyiti esti. Hiri şiiri zi bı rêzkerdışê çarbendan ameyi nuştış. İni şiiran ra şiirê *Medeniyêt Comi* dı 11, şiirê *Muhebbet* dı 22 u şiirê *Xu Keder Mekar* dı 11 çarbendi esti.

1.1.7. Mulemma: Ino diwan dı qısım peyin dı tewirê Mulemma dı bı nameyanê *Ina Dunya, Eşq Homê, Dunyawa Fani, Sitêm Cuyayış, Şıkr Qê Homê, Holi u Xırabi* şeş şiiri ca geni. Şiiri ino qısım heme bı rêzkerdışê çarbendan rêzbiyi. Şiirê *Ina Dunya* dı çar, şiirê *Eşq Homê* dı çar, şiirê *Dunyawa Fani* dı çar, şiirê *Sitêm Cuyayış* dı çar, şiirê *Şıkr Qê Homê* dı çar, şiirê *Holi u Xırabi* dı heşt çarbendi ca geni.

1.2. Muhtewayê Diwani

Diwanê Arçugi hetê muhtewa ra dewlemend o. Zereyê diwani dı zaf mewzu u temayi ciyayi zey yoyiya Homayi, heskerdışê pêxemberi, xısusiyeti diniyi, şiret, wesıfnayışê Homayi u Pêxemberi, merg, gazuni, heyatê pêxemberan usb esti. İni mewzu temayi tewiranê ciyayan sera ameyi nuştış. İni tewiri nazımı goreyê tesbitanê ma ini yê:

Hiri şiiri tewhidi⁷, 15 şiiri pendnameyi(şireti)⁸, 8 kılami⁹, 1 kısas-ı enbiya¹⁰, 3 şiiri methiyeyi¹¹, 5 şiiri munacati¹², 3 şiiri mewlidi¹³, 1 şiir lirik¹⁴, 3 şiiri naati yi.¹⁵

⁷ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 8, 44 u 48.

⁸ E.n.v., r. 102-118, 124, 136, 144, 148, 152, 180, 186, 194, 196 u 198.

⁹ E.n.v., r. 76, 80,130, 166, 200, 202 u 204.

¹⁰ E.n.v., r. 18

¹¹ E.n.v., r. 12 u 34

¹² E.n.v., r. 46, 52, 88, 92 u 190.

¹³ E.n.v., r. 56, 68 u 72.

¹⁴ E.n.v., r. 140

¹⁵ E.n.v., r. 58, 82 u 160.

1.3. Şeklê Nazımı

Diwanê Arçugi dı şiri hetê çarçewayê şeklê nazımı ra zaf zıxm niyi. Nuştoği şiri xu bı beyitan u çarbendan nuşti; labelê ini şiri goreyê xısusiyetanê şeklê nazıman zaf cayi xu nigeni. İnsan, rašta raşt nieşkeno vaco mo şir, bı mo şeklê nazımı nusiyayo. Ê şiri ki bı beyitan nusiyayi ca ca zey gazel ca ca zey qeside êseni. Ê şiri ki bı çarbendan nuşti ey zi zafyer terzê murabba u ilahi dı êseni. Biyê ini şeklê nazıman Diwanê Arçugi dı şes mulemmayi ca geni. Ini mulemmayi zi bı çarbendan rêz biyi. Diwan dı şir eğleb terzê murabba u mulemma dı ameyi nuştış. Ino rıd ra ma çarçewayê ina xebat dı derheqê ini wırdi tewıran melumat dani:

1.3.1. Murabba

Murabba, edebiyato klasik dı nameyê yo şeklê nazımı yo. Ino şekil, bendan ra vıraziyeno. Her bend çar rêzan ra yena meydan. Humarê bendan eğleb benateyê 3 u 7 bendan dı beno. Benda verin xu miyan dı, ê bendanê binan dı her bend dı hiri rêzi verini miyanê xu dı qafiye beni, rêza peyin serbest manena. Duzenê kafiyeyê murabba hına beno: aaaa, bbba, ccca... Her mewzu sera Murabbayi yeni nuştış.¹⁶ Mela Faruq Baynal dı şıxulnayışê şiran dı hetê şekil ra qeideyanê Murabba ser nişiyoye. Ey, çarbendi xu miyan dı qafiye kerdi. Ey dı ini şiri eğleb şeklê aaaa, bbbb, cccc, dddd kafiyeyê biyi. Mavac şirê *Tu Fermon Şawıt* dı 36 çarbendi, şirê *İmdad Eya Hebibellah* 16 çarbendi, şirê *Merg* dı 8 çarbendi u şirê *Qebır Bêr Xu Kerd A* dı 8 çarbendi esti.

Diwanê Arçugi dı qey mi şiran çend nımuneyi:

Nefs u şeyton ma r' bi neyar -a

Ma kot dımê yin a bi har -a

Gunê qij u gird kêrd xu bar -a

İlahê mi ti ğeffari -b

Bar gunon xu gurêt omê -c

Hividari rehmê tu wê -c

Mil xu kêrd çot vêr bêr tu dê -c

İlahê mi ti ğeffari¹⁷ -b

...

Ma kot 'estir vist yoyin -a

Ma kot yonê dewrêko bin -a

¹⁶ Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara 1983, r. 212

¹⁷ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 48.

Medeniyêt din biyo vîn -a

İmdad eya hebibellah -b

Darıt wera hukum furqon -c

Herid id na ru yo fir'on -c

Va ma r' nelazım din İslom -x

İmdad sinayê 'erd u 'ezmon -c

Ewlad musulmon kêrd mehrum -x

Vatê Homê pêğemberon -d

Vatê ewliyon esfiyon -d

İmdad rehbêr cin u inson¹⁸ -d

1.3.2. Mulemma

Mulemma, yo tewırê Gazeli ya. Ê gazeli ki bı zıwananê tewıran yeni nuştış tera vani mulemma.¹⁹ Mulemmayi, hem hetê me'na u hem hetê nuştış ra vıraştışê yo şiiro newe yo. Ino şiiro newe bı çend zıwanan yeno nuştış. Şairi ini şiiiran dı hunerê xu yê nuştışi ramocneni. Mulemmayi Zazaki eğleb bı zıwananê Tırki, Kurdki, Zazaki, Farski u Ereki yeni nuştış. Zazaki dı heta eka goreyê tesbitanê ma 10 mulemmayi ameyi nuştış. Ehmedê Xasi²⁰, Mela Muhammedê Kavari, Mela Abduleziz Beki²¹ u İbrahim Re'fet Sewregi²² yo mulemma nušta. Mela Faruq Baynali şeş mulemmayi nuşti.

Mulemmayi Baynali, mo kıtap dı qısımê heştın dı ca geni.²³ Ini şiiiri zey Zazaki, Tırki, Kurdki u 'Ereki bı çar zıwanan nusiyayi. Ini şiiiri bı şeklê çarbendi nusiyayi u her yo rêza çarbendi bı yo zıwan ameya nuştış. Rêza verin dı Zazaki, rêza dıyın dı Kurdki, rêza hiriyın dı Tırki, rêza çarın dı 'Ereki şıxuliyayo. Ini şiiiranê mulemma dı rêz, heti qafiye u me'na ra yobinan kena tamam. Ini mulemmayan ra yo nımune ma cêr dı dayo:

Dunya mekır ğem u ğıyal (Z)

Ji kesî ra nabe milk u mal (K)

Ecel gelmeden gel uyan (T)

¹⁸ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 92

¹⁹ Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, r. 506.

²⁰ Zeynelabidîn Amedî, *Menzûmetan*, Dîyarbekir Soz, Dîyarbekir, 2004, r. 10.

²¹ Murat Varol, "Şiiri Mulemma ê Şairanê Edebiyatê Zazaki", *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, 3 / 6 (Aralık 2017), r. 51-65.

Mela Aziz Beki, *Diwon Cebexçuri*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, r. 334-336.

²² M. Zahir Ertekin & Ayhan Yıldız, *Govenda Zımanan Mulemme ' Di Edebîyata Kurdî Ya Klasik Da*, Weşanen Lorya, Van 2022, r. 347.

²³ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 194-205

Ya menişteğel bil beyan (A)

Derdon dunya xu bar mekir (Z)

Bi kesî ra hevaltî kir (K)

Uzak dursun senden kibir (T)

Kun daimen mutefekkir (A)

Şew u ruej xu r' zındon mekir (Z)

Xwe qurbana nekes mekir (K)

Sen her yerde eyle zikir (T)

Kun daimen 'ebden şakir (A)

Rıyo g' şın cê Homê zehmet (Z)

Te da heye gelek zehmet (K)

Sana yeryüzü ma'bed (T)

Leste fid-dunya lil ebed(A)²⁴

1.4. Diwanê Arçugi dı Wezin u Qafiye

Edebiyatê Zazaki ê klasiki dı eseri zey şıxulnayişê şeklê nazıman hetê mawıtışê (wezın) aruzi ra zi zıxm niyi. İni şiiran dı weznê aruzi zaf hol nişıxuliyayo. Nuştog u şairi edebiyatê klasiki zıwanê Ereban u Farsan hol zani, şiiranê xu hewayê şiiranê klasikan dı nuseni; labelê hişa u melumatê inan qey tîkê xısusiyetanê edebiyatê klasiki zey şeklê nazıman u mawıtışê aruzi zaf xurt niyo. Seba may, şiiranê klasikan ê Zazaki dı mo problem xu ramocneno. Baynal zi bı qeydayanê klasikan diwanê xu nuştog, şiiranê xu dı weznê aruzi şıxulnayo; labelê yo aruzo zaf vılabiyaye u xerıpnaye şıxulnayo. Hetê heceyanê vengınan (akerdeyan), bivengınan (qefılınayeyan), dergan u kılman ri zaf diqet nikerdo. Reyna zêcêbiyayışê heceyan rê zi zaf diqet nikerdo. Şiiri ey hetê mawıtışê hece eğleb zêcêyi u yobinan depışeni. Şiiri ey ca ca bı weznê hece ê heştın, newın, desın, yondesin u pancêsın ameyi nuştış. Ca ca zi benateyê rêzan dı hetê mawıtış ra yo zêcêyi çino, terzêko serbest xu ramocneno. Qey wezini misali:

Xeber don 'a / lêm ğeybi ra

. . . . /

²⁴ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 194.

*Pê zon şar ı/ na dunya ra*²⁵

---./... .

Me fâ î lü / müs tef ‘i lün

İlahi ez / ebdêko gu /nehkar u tew /bekar a

...- / -... / -... - / ...

*Honika hu / zur tu da rı / siya u şer /mezar a*²⁶

.... / -... / ... - / ...

Müs fe ‘i lün / müs tef ’i lün/ müs tef ’i lün / fe ‘u lün

...

Ina beyita cêrin bı hot heceyan ameya nuştış.

Tı tor erey omê dunya

*Tı bi xatemu ’l-enbiya*²⁷

...

Ina çarbenda cêrin dı hetê wezin ra yo serbesti esta.

O kes ıg diya zon ya çı qêdı ya

Aw ıg nidiya çı zon çı qêdı ya

Homa sebır bîd dadiyon u babibyon

*Kes nicerıbn dunya d’ pê mêrg ewladon*²⁸

...

Diwanê Arçugi dı qafiyeyi hol şıxuliyayi u şiiiran dı hetê qafiyekerdışı ra yo duzen esto. Şiiiran dı qey tewirê her qafiyeyi zey redif, qafiyeya nim, tam, dewlemend u tunç misali esti u yeni vinayiş. Ma seba misaldayişi cêr dı hem beyitan u hem çarbendan ra misali ramoti:

Ina beyita cêrin dı zamirê “xu” redif o.

*Ma pesnon yi nidon pê qal u qil **xu***

*Pê nomê yi m qıymet don qalon **xu***²⁹

...

Ina beyita cêrin dı zamirê “mı” redif o.

*Adır eşt zerrê ciger **mı***

²⁵ E.n.v., r. 14

²⁶ E.n.v., r. 52

²⁷ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 58

²⁸ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 108.

²⁹ E.n.v., r. 10

*Qil kuê berzon bi heval **mi***³⁰

...

Ina beyita cêrin dı herfa “o” dı redif esto, herfa “t” dı kafiyeya nim esta.

Tercumê in kainat o

*Tefsir itê wı pêr wêt o*³¹

...

Ina beyita cêrin dı “ı d” redif o, “at” kafiyeya tam a.

Ma yo mum vist ta taritê zulmatı d’

*Ruêşn yê zedı ker afa semawati d’*³²

...

Ina beyita cêrin dı vengane “-et” dı kafiyeya tam esta.

Tedı derbaz ben ‘edalet

*Hem ‘ilm u ‘irfon hem hikmet*³³

...

Ina beyita cêrin dı kelimeyanê ‘melek’ u ‘felek’ dı çar herfi zêpi yê. Inay ra beyit dı qafiyeya dewlemend esta.

Her cad pêsn tu don ins u cin u melek

*‘Aşiq tu wê ‘erş u kursiyo felek*³⁴

...

Ina beyita cêrin dı kelimeyê ê rêza diyin ‘yar’ zereyê kelimeyê ‘diyar’ dı viyerta. Seba may “yar” kafiyeya tunç a.

Yi hicret kerd diyar diyar

Beytullah Hacer ır kerd yar

Sefa Merwe ma r’ yadigar

*Dês Ke ‘bi wıraznê diyar*³⁵

...

Ina beyita cêrin dı kelimeyê ê rêza yoyin ‘war’ zereyê kelimeyê ‘hewar’ dı viyerta. Seba may “yar” dı kafiyeya tunç esta.

Gunon xu omaren bermen hesron çimon ken war

³⁰ E.n.v., r. 78

³¹ E.n.v., r. 12

³² Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 10

³³ E.n.v., r. 14

³⁴ E.n.v., r. 82

³⁵ E.n.v., r. 22

*Tı yi bîfetiln rênê yen vêr bêr tu d' ken gazi hewar*³⁶

...

Ina çarbenda cêrin dı, hiri kelimeyi 'raşt'î hetê nuştış u wendış ra zêpi yê; labelê hetê mena ra ciyaye. Seba may ita dı qafiyeya tunç esta.

Huzun tu d' yers virazen tu ken wihar eyş raşt

Eger tu yo xeta kerd xetê xu dekır raşt

Bar gunon gironon ruen wa paştê tu bib' raşt

*Huzun mekır qê çi werdı xu mekır niweş*³⁷

...

Diwanê Arçugi dı **tertîb u duzenê qafiyekerdış** ser yo standard çino. Çendêk eğleb beyitan u çarbendan dı qafiyeya duz şıxuliyaya; labelê tîkê cayan zey misalanê cêrinan dı yo hewayo serbest xu ramocneno u yo qalibêk kıfş nibeno:

(aaaa, aaab...)

Ma bendê Qur'an ê pêdawitê imon ê (a)

Ma in cahdı ra şin reçê pêğemberon dê (a)

Homê va tı sinayê moni viraşton ê (a)

Cihon şahid ib ma con fedê riyê tu wê (a)

Din mubin rueşn da her ca tariti kerd vıla (a)

Homê tu xu r' mon viraştoni ra vijina (a)

Emır kerd silat u silom tu ser vareyna (a)

*Cihon şahid ib ma con fedê riyê tu wê (b)*³⁸

(aaab, aaba...)

Ma kot 'esir vist yoyin (a)

Ma kot yonê dewrêko bin (a)

Medeniyêt din biyo vin(a)

İmdad eya Hebibellah(b)

Darıt wera hukum furqon (a)

Herınd id na ru yo fir'on (a)

³⁶ E.n.v., r. 52

³⁷ E.n.v., r. 148

³⁸ Baynal, Diwanê Arçugi, r. 64

Va ma r' nelazım din İslom (b)

İmdad sinayê 'erd u 'ezmon (a)³⁹

(aa, bb, cc)

Zaf xuerton dilalon bar kerd wêt welat (a)

Mon ğeribi d' bi vin şî yonê welat (a)

Xeber yena rê rê wısar xêlif id (b)

Rê rê z' xeber yena payiz peyin id (b)

Xeber yena rê rê cahdo duri ra (c)

Rê rê z' xeber yeno cehdo nızdi ra (c)⁴⁰

(ab, cdd, ee...)

Zêrr ma bivêşn tu zaf zêrrbêr (a)

Hidayet delalet tı kên (b)

Suleymon aleyhisselam va (c)

Fezilêt Rêb mı yo do mı (d)

Ceribnen kufr u şikir mı (d)

Kom şikir biker qê xu ken (e)

Nonkuar ız xu Homê ra ken (e)⁴¹

1.5. Diwanê Arçugi dı Zıwan u Huneri Edebiyi

Diwanê Arçugi, hetê zıwan u uslub ra sade, zelal u herikyaye yo. Tede, menayi gırani u kelimeyi famnibeni çini. Şiiran dı hetê zıwan ra yo tam yeno, rındiya edebiyati esta u huneri (sen'eti) edebiyi weşa weş ca geni. Şairi, zıwanê xu qasê usulê nuşteki nê, qasê şixuliyayişê fekê mintıqaya xu şixulnayo:

Homê va tı xêr omê⁴²

Gunê xu pêr mı ard vêr bêr tu d' kêrd ru

³⁹ E.n.v., r. 92.

⁴⁰ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 106

⁴¹ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 38

⁴² E.n.v., r. 34.

*Mil xu kerd çot ard vêr fermon tu d' na ru*⁴³

Ey diwanê xu dı idyomi zey ‘*mum vist ta taritê zulmatı d*⁴⁴, *rehm ber(dış), xu finên ari u ken gazi hewar*; kelimeyi dıleti zey *ins u cin, sehl u selim, con cigêr, qal u qil, wet u nat* zi şıxulnayı. Heta ey dest ra ameya ey kelimeyi Zazaki şıxulnayı; la seba edebiyato klasik ê dini kelimeyi Erebki zey İlah, ‘*alem, din, te’zim, şefaet, şıkır u mescid* tede zaf i.

Arçugi, eserê xu dı zaf ca dayo huneranê edebiyân. Ma eşkeni miyanê rêzanê ey dı huneranê ciyayan ri zey mecaz, teşbih, teşxis, tenasub, telmih, tekrar, tezat u aliterasyon ri nımuneyan bıvini. Misaldayış sera ma eşkeni misalanê cêreynan bıdo:

1.5.1. Hunerê Mecazi

Yo kelime, menayê xu esıl u yena zanayışı dı nê zobina yo menaya newe sera bışıxuliy uca dı mena bena mecaz.⁴⁵ Misalanê cêrinan dı ina çarçewa dı menaya mecaz esta:

*Homawo ti ma şaş nikir bin çadıra kewi d*⁴⁶

İta dı çadıra kewi ra meqsed ezman o. Çadır, menaya xuya esıl dı nê zobina yo mena dı şıxuliyawa. O ki moneno cı (ezman) niameyo vatiş u o ki moniyeno cı (çadır) ameyo vatiş. Seba inay kelimeyê ‘çadır’ dı hunerê istiare esto.

*In zon delal şirin ra meker fariq*⁴⁷ dı kelimeyê ‘şirin’ menaya mecaz dı şıxuliyaya; çunki zon raştı nibeno şirin.

1.5.2. Hunerê Tenasubi

*Te’zim u minnet qê whar in ni’ mêt / Fesahet u beyan do bila sıqlê*⁴⁸

Ina beyit dı benateyê kelimeyanê ‘tezim, minnet u nimet; fesahat u beyan’ dı hetê mena ra yo tekili esta.

...

*Semêd gejon u sêfekon ma / Homê ma helaq meker ma*⁴⁹

Ina beyit dı benateyê kelimeyanê ‘gejon u sêfekon’ dı hetê mena ra yo tekili esta.

1.5.3. Hunerê Vengdayışı (Nida)

Ino diwan dı qey hunerê vengdayışı zey misalanê cêrinan zaf misali esti:

⁴³ E.n.v., r. 88

⁴⁴ E.n.v., r. 10

⁴⁵ Yüce & Kazan, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, r. 348.

⁴⁶ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 46

⁴⁷ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 10

⁴⁸ E.n.v., r. 8

⁴⁹ E.n.v., r. 38

“İlahi ez ‘ebdêko gunehkar u tewbekar a”⁵⁰, Ey Rebbe’l-alemin”⁵¹, “Ey xeyru’l-enam”⁵² “İmdad eya hebibellah”⁵³ u “Ey Qasid Homê”⁵⁴

1.5.4. Hunerê Tezati

Eger yo rêz, beyit u çarbend dı kelimeyi ki eksê yobinani zey ‘roc u şew, siya u sipi’ bışxuliyayi ino beno hunerê tezati.⁵⁵ Ino diwan dı qey ino sen’et zi zey misalanê cêreynan misali esti:

*Hot şew heşt ruêj puk viraziya / baxçê bi wuşk yenê bi zuwa...*⁵⁶

*Tı tum mendê ez şayiwa / Tı quwêt ez zaf ze’îf a*⁵⁷

*Ni mon feqiron id menda ni z’ dewlemendon id...*⁵⁸

Kelimeyi ki ma binê inan dı xet anto ê kelimeyi eqsê yobinan i. Ino semed ra ita dı hunerê tezati esto.

1.5.5. Hunerê Tkriri

Eger yo rêz, beyit u bendanê yo şiri dı yo kelime dı dori ya zi çend dori bışxuliy ita dı sen’etê tkriri vıraziyeno.⁵⁹ Ino diwan dı ma eşkeni vac her ripel ya zi şir dı zaf kelimeyi zey *Homê, Pêxember, merg, inson, şawıt, eşnawıt, dinya sinaye u derd* tekrar biyi. Ma misalanê cêrinan dı zi sen’etê tkriri vineni:

*Ey sinayê con cigêr ma / Ma tı nidi ma tı sina*⁶⁰

Ina beyit dı, kelimeyi *sina, tı* u *ma* dı dor tekrar biyi.

...

Merg yo mekteb ho ma musnen / Qêlb ma yo siya wı ken rueşn

*Pê qelem nomê ma nusen / Qelb siya pê tobi ben rueşn*⁶¹

Ina çarbend dı kelimeyi *qelb, rueşn ma* u *yo* dı dor tekrar biyi.

⁵⁰ E.n.v., r. 52

⁵¹ E.n.v., r. 8

⁵² E.n.v., r. 10

⁵³ E.n.v., r. 92

⁵⁴ E.n.v., r. 10

⁵⁵ Yüce & Kazan, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, r. 348.

⁵⁶ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 20

⁵⁷ E.n.v., r. 44

⁵⁸ E.n.v., r. 46

⁵⁹ Yüce & Kazan, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, r. 375.

⁶⁰ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 60

⁶¹ E.n.v., r. 104

1.5.6. Hunerê Telmih

Eger zereyê yo rêz, beyit ya zi çarbend dı yo hedise, şexıs ya zi vateyê verini ki zaf yeni zanayış inan ri yo işaret ya zi bı yo name u kelime ardışê vir bıbo ino hetê huner ra bı nameyê telmih name beno.⁶²

Ino diwan dı ma eşkeni vac her ripel ya zi şiir dı zaf nameyi menşuri zey *Nuh, Hud Nebi, Semud, Hz. Adem u Hz Hewa, Mem u Zin, Ferhat u Şirin* viyerti. Ma misalanê cêrinan dı zi sen'etê telmihi vineni:

Kalik İbrahim zonên uja kê Homê yo

*Bextwaştış qê Hacer u Zebih İsmâ'il o...*⁶³

Îta dı qıssayê Hz. İbrahim u İsmail sera telmih esto.

...

Tu fermon kerd İlyas şawıt / Putperest Balbek eşnawıt

*Yin kerd rik heq neşnawıt / Tu dıma Elyesa şawıt*⁶⁴

Îta dı virardışê qıssayanê İlyas Pêxember u Elyesa Pêxember sera telmih esto.

1.5.7. Hunerê İstifham (Persayış)

Ino huner dı meqsed pers, persayış niyo? Cewabê pers belu ya; persayış teyna qey zıxmkerdişê me'na yo.⁶⁵ Ino diwan dı, misali ino huneri zi weşa weş xu ramocneni:

Nizona gunon xu sekir

Yin bêr vêr bêr kom id rukir

Kom ca d' bınimn yin vinikir

*İlahê mı tu ğeffari*⁶⁶

Îta dı hunerê istifham esto; çunki cewabê ma pers belu ya.

...

Zereyê kitabi dı qey huneranê edebiyân biyi ino misalan zobina misali zaf esti. Ma dı misalan zi teyna qey motişê huneran misal biyar ki wa biyo zanayış ki Diwanê Arçugi hetê huneranê edebiyân dewlemend o:

Tı rehber axirzemon ê pil ins u cin i

Her ca d' pê çilê tu ma xu'r rıyi vineni

Tı pêre derdon u kuloni ma r' dermoni

⁶² Yüce & Kazan, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, r. 372.

⁶³ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 160

⁶⁴ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 30

⁶⁵ Yüce & Kazan, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, r. 374.

⁶⁶ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 48

*Cihon şahid ib ma con fedê riyê tu wê*⁶⁷

Ina çarbend dı benateyê kelimeyanê ‘derd, kul u dermon’ dı hetê me’na ra tekili esta. Seba inay hunerê tenasub esto.

Îta dı kelimeyê çıla dı hem me’naya mecaz hem zi istiare esta. Îta dı çıla, herindê ‘dın, rayır, dawet u tebliğ’ dı şıxuliyawa.

Kelimeyanê *cihon* u *ri* dı mecazo mursel esti. Misalo yoyın dı *cihan* vaciyayo labelê ita dı meqsed insani yi ki ini insani cihan dı cuyeni. Benateyê cihan u insani dı minasebetê zere u teberi esto. Misalo dıyın dı *ri* vaciyayo labelê ita dı meqsed şexsê Hz. Muhammedi yo. Benateyê ‘ri’ u ‘Hz. Muhammedi dı’ minasebetê wesla u bedeni esto.

Kelimeyi *ti* u *ma* çend dori tekrar biyi. Seba inay hunerê tekrar esto.

Herfê ‘r, n u d’ zaf şıxuliyayi. Ino semed ra hetê ini vengânê bivengınan yo aheng vıraziyayo. Ino zi hunerê aliterasyon o.

Dost u ehbab hê qebr id babik ma yê

Ro u erê kom ıg şo pêr hê uja dê

Heta sêrsuwê meşhêr qebrê xu dê

*Qebır bêr xu kerd a ver bı ma yena*⁶⁸

Ina çarbend dı benateyê kelimeyanê ‘dost u ehbab’ dı hunerê tenasub esto.

Kelimeyi *ro(rew)* u *erê(y)* kelimeyi pêveri. Inay ra hunerê tezati esto.

Kelimeyi *qebır* dı hem hunerê istiare, hem hunerê tekrar, hem zi hunerê teşxis esto; çunki *qebır*, hem herindê *keye* dı şıxuliyayo, hem *hiri dor* tekrar biyo u hem zi *zey insani ver bı yoyi şıno*.

Reyna seba zaf şıxulnayışê herfê ‘b’ aliterasyon u zaf şıxulnayışê herfanê ‘a, ê u e’ asonans esto.

PEYNI

Diwanê Arçugi, miyanê eseranê Zazaki ê klasikan dı ca geno. Eser, hot qısıman u 207 ripelan ra ameyo meydan. Ini qısımi bı sernuşteyanê ‘*Hemd u Sena, Vergêrayiş, Ne’ati Nebi, Heyatêko Bin, Nesihet u Şiret, Cuyayış u Heyat u Mulemma*’ diwan dı ca geni. Zereyê Diwan dı piyor piya 42 şiiri ca geni. Nuştoği zaf mısrayi dergi nişıxulnayı. Ino eser, hetê zıwan, mena u huneran zaf mehkem o; la hetê usulê şeklê u tewirê nazımı, mawıtışê aruzi eser dı kemasiyi esti. Zıwanê nuştoği dı tesirê fekê nuştoği esto, honê zi

⁶⁷ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 64

⁶⁸ Baynal, *Diwanê Arçugi*, r. 110.

zıwanê nuştoği zelal o. Diwan dı seba tesirê hişa dini u mewzuyanê diniyan zaf kelimeyi ‘Erebki ca geni.

Diwan dı piyor piya 190 beyiti, 227 zi çarbendi esti. Qısimo yoyın dı yo şiir hetê mawıtışı ra terzêko serbest dı ameyo nuştış. Ini beyitan u çarbendan hetê tewıranê edebıyan ra zey tewhid, na‘at, munacaat, medhiye u pendname xısusiyeti tewıranê ciyayan esti. Diwan, yo diwano didaktik o; çunki şair şiiranê xu dı her tım mesajanê diniyan dano wendoğan, melumat dano u şiretan keno.

Diwan dı tewır tewır mewzuyi esti u diwan hetê muhtewa ra dewlemend o. Diwan dı zey tersê Homayi, heskerdışê Homayi, sıfatê Homayi, heskerdışê Pêxemberi, poşmani, merg, şıkır, tobe, cayi bimbareki, welat, ğurbet u ummetê İslami, ğeribi u zıwan tewır tewır mewzuyi ca geni.

Nuştoğ Arçugi, şiiranê xu dı ca dano huneranê edebıyan. Diwan dı zey teşbih, mecaz, teşxis, tekrar, istifham, tenasup u tezat zaf huneri edebiyi şıxuliyayi. Nuştoği, hetê qafiye ra zi diqet kerdo. Qey heme tewıranê qafiyeyan şiiranê ey dı nımuneyi esti. Hetê tertibê qafiye ra ma eşkeni vaci yo diwano mureteb o.

KAYNAKÇA

- Amedî, Zeynelabidîn, *Menzûmetan*, Dîyarbekir Soz, Dîyarbekir, 2004, r. 10.
- Baynal, Mela Faruq, *Diwanê Arçugi*, Vir, İstanbul 2021.
- Beki, Mela Aziz, *Diwon Cebexçuri*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, r. 334-336.
- Dilçin, Cem, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara 1983.
- Ertekin, M. Zahir & Yıldız, Ayhan, *Govenda Zımanan Mulemma ‘ Di Edebîyata Kurdî Ya Klasîk Da*, Weşanen Lorya, Van 2022.
- Özdemir, Emin, “Divan Edebiyatı”, *Edebiyat Sözlüğü*, Bilgi, Ankara 2014, r. 114-118.
- Varol, Murat, "Şiiri Mulemma ê Şairanê Edebiyatê Zazaki", *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, 3 / 6 (Aralık 2017), r. 51-65.
- Yüce Kemal & Kazan Şevkiye, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Lisans, İstanbul 2006.

Hikayenuştoxîya Modern Ê Zazakî De Dewreyê Vîyartişî*

Hacı İbrahim AYTEKİN**

İlyas AKMAN***

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Geliş Tarihi/Received: 02.05.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 07.06.2023

Atıf: Akman, İ. & Aytekin, H.İ. (2023).

"Hikayenuştoxîya Modern Ê Zazakî de Dewreyê Vîyartişî",
Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 17. 69-93

DOI: 10.56491/buydd.1291590

Kilmvate

Bawerîyê şarî, folklor de yew cayo muhîm genê. Dewreyê vîyartişî zî nê bawerîyan ra yê. Heyatê însanî de bi hewayo umûmî kê eşkeno vajo ke hîrê dewreyê muhîmî estê: Dinyaameyîş, zewicîyayîş û merg. Seba lajekan yewna dewreyo muhîm zî esto: Dewreyê Sunetî. Nê dewreyan de însanî yew formî ra dekenwênê bi yewna formî. Coka nê dewreyan de însanî dekenwênê hîsanê têkewteyan. Şik, ters, şabîyayîş nê hîsan ra yê. Derheqê nê dewreyan de xeylê bawerîyê şarî û rituelî estê. Çünke însanî hem wazenî şikan û tersanê xo ra bifeletî hem zî şabîyayîşê xo zêde bikê. Edebîyatê Zazakî de zî derheqê nê dewreyan de zaf melumatî yenê dayîş. Mîsale kitabê hikayeyî ke Zazakî nusîyayî inan de bawerîyê şarî û rituelî ke derheqê dinyaameyîş, zewicîyayîş, merg û sunetî de yî rê zaf ca dayîyeno. Yew insan tena pey wendişê nê kitabana eşkeno derheqê kulturê Zazayan de wayîrê zaf melumatan bibo. Çünke nê bawerî û rituelî cuya şaran raştaraşt eks kenî.

Kiltçekuyî: Edebîyatê Zazakî, folklor, dewreyê vîyartişî.

Modern Zaza Hikayeciliğinde Geçiş Dönemleri

Özet

Geçiş dönemi inanışları ve bu minvalde ortaya çıkmış olan ritüeller, halk biliminde önemli bir yer tutar. Genel kabule göre insan hayatının üç önemli evresi vardır: Doğum, evlenme ve ölüm. Erkek çocukları için sünnet dönemi de bir diğer önemli evre olarak kabul edilir. Bu dönemlerde insanların yaşamı bir formdan başka bir forma evrilir. Bu dönemlere dair çok fazla halk inanışı ve bu inanışlar ekseninde vücut bulan ritüeller vardır. Zaza toplumunda da bu eksenli inanış ve ritüeller vardır ve yazarlar eserlerinde bunlara yer verirler. Örneğin modern Zaza hikâyeciliğinde doğum, evlenme, ölüm, sünnet eksenli halk inanışlarına ve ritüellere yer veren birçok hikâye mevcuttur. Bir insan sadece bu hikâyeleri okuyarak dahi Zaza toplumuna dair birçok bilgi elde edebilir. Bu makalede bu inanış ve ritüeller ayrıntısıyla ortaya konulmaya çalışıldı.

Anahtar Sözcükler: Zazaca Edebiyat, folklor, geçiş dönemleri.

* Na meqale tezo ke nameyê ci "Kitabanê Hikayeyê Zazakî yê Modernî de Bawerîyê Şarî" yo ra ameya vetiş. Tez şewirmendiya Doç. Dr. İlyas Akmanî de hetê Hacı İbrahim Aytekinî ra nusîyayo.

** Wezîfedarê Cigêrayîşî, Unîversîteya Bingolî, Fakulteya Fen Edebîyatî, Beşa Ziwan û Edebîyatê Kurdî, Bingol, Tirkîya/ Research Assistant, Bingöl University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Kurdish Language and Literature, Bingol, Turkey, hiaytekin@bingol.edu.tr, **Orcid:** 0000-0002-6752-1009

*** Doç. Dr., Unîversîteya Mardin Artukluyî, Fakulteya Edebîyatî, Beşa Ziwan û Edebîyata Kurdî, Mêrdin, Tirkîya/Associate Professor Dr., Mardin Artuklu University, Faculty of Letters, Department of Kurdish Language and Literature, Mardin, Turkey, ilyas-akman@hotmail.com, **Orcid:** 0000-0003-2146-2100

Transition Periods In Modern Zazaki Story Writing

Abstract

Folk beliefs hold an important place in folklore. Transition periods are among these beliefs. It can be said that there are three important phases in human life: birth, marriage and death. There is another important transitional period for men: circumcision. During these periods, people move from one form to another. For this reason, people experience complex emotions during these periods. Doubt, fear, happiness are among these feelings. There are many folk beliefs and rituals about these periods. Because people want to get rid of their fears and doubts and they want to increase their happiness. A lot of information is given about these transition periods in Zaza literature. For example, in Zazaki folk story books, folk beliefs and rituals about birth, marriage, death and circumcision are mentioned a lot. Readers can learn a lot about Zaza culture just by reading these books. Because these beliefs and rituals directly reflect the life of the people.

Keywords: Zazaki Literature, folklore, transition periods.

Destpêk

Hîkayeyanê Zazakî de bawerîyê şarî û rîtuêlî ke nê bawerîyan ra vejîyayî yew cayo muhîm û esasî genê. Na rewşe mîyanê mîletanê bînan de zî wina ya çunke tarîxê bawerîyanê şarî reseno bi çaxanê qedîman. No gandarbîyayîş biwazo nêwazo sîrayetê hîkayeyan zî keno. Dewreyê Vîyartişî nê bawerîyan ra yî.

Ma şexsê kitabânê hîkayeyanê Zazakî de eşkenîme vajîme ke nimûneyê bawerîyî mîyanê kitabânê hîkayenûsanê Zazayanê Elewîyan de nîsbet bi hîkayenûsanê Zazayanê Sunîyan hîna zaf xo rê ca vînenê. Çunke,

Nuştoxê Elewî, bawer kenî ke bawerîyê înan zî binê tehluke de ya. Coka pawitişê bawerîyê Elewîtî rê zaf ehemîyet danî û eseranê xo de zaf rey ca danî unsuranê na bawerîye zî. Tay nuştoxanê Zazayanî ke Sunî yî zî eseranê xo de ca danî bawerîya xo. La kê nişnî vacî edebîyatê Zazakî de zaf nuştoxê Sunî, zaf eseranê xo de ca danî bawerîya xo. La kê şînî vacî zaf nuştoxê Elewî, zaf eseranê xo de canî bawerîyê xo (Akman, 2020: 365).

Bi awayêko umûmî cigêrayoxê şarnasîye vanê heyatê însanî de hîrê dewreyê muhîmî estê; dinyaameyîş, zewicîyayîş û merg. Bê nê hîrê tene merheleyan seba lajekan dewreyê sunetî zî esto. Nê dewreyan de însanî yew formî ra dekenwênê bi yewna formî û prosesê nê dekwetîşan de xo hemverê tehlukeyan de bêqewet hîs kenê. Semedo ke nê prosesê dewreyan de raştê tehlukeyan nêrê, hetê şarî ra tayê bawerîyî ameyê viraştene.

Ma do cêr de dewreyanê vîyartişî bi awayêko rêzkî yewayew nişan bidîme û nimûneyanê înanê ke hîkayeyanê Zazakî de estê, înan bierjnîme.

1. Derheqê Dinyaameyîşî de Bawerîyê Şarî û Rîtuêlî

Dewreyanê vîyartişî ra dewreyo verîn dewreyê mayaxorabîyayîşî yo. Bitaybetî seba cematane ke hetê tibî ra wayîrê zanayîş û hacetanê besan nîyê, mayaxorabîyayîş seba maye û bebeke/î rîskanê heyatîyan û nedîyarîye hewêneno (Eroğlu, 2017: 259). No semed ra derbareyê mayaxorabîyayîşî de xeylê bawerîyê şarî vejîyayê meydan.

Seke Karakaş zî îfade keno zafaneyê bawerîyanê nê beşî derbareyê hamîle mendene de yê. Cinî, daranê cayê muqeddesî rê la girê danê, derguşa mînyature kenê û bi hetkarîya awe û lincî waştîşê xo yê çeçekî îfade kenê. Cinîyê ke bawer kenê ke badê şîyayîşê zîyaretgehanê sey, Siltan Şêxmûs, Weysel Qeranî û Şêx Mûsa hamîle mendê, qisayê ke nê zîyaretan rê dayê anê bi ca û nameyê çeçekanê xo nameyê zatanê ke ê zîyaretgehan de medfûn ê nanê pa (2020: 17-18). Cayanê bimbarekan rê derguşa mînyature ronayene û zereyê derguşe rê sî ronayene sey mesajê çeçek waştene yo. Tayê mintiqayan de zî badê zewacî hema ke veyve û zama pîya nêrakewtê, lajekêdo wîtek cila veyve û zamayî ser o yeno teqlêrîkerdene û bi no qeyde alemê xeybî rê mesajê waştîşê lajekî yeno erşawitene (Kalafat, 2009: 24- 27).

Mayaxorabîyayîşî ra dima zî tay bawerî û rîtuêlî estê. Kalafat û Abdurrezzak derheqê na babete de Dewa Tilmize sey nimûne nîşan danê û wina vanê:

Na dewe de (Dewa Tilmize ya Êlihe) wexto ke didano yewin yê çeçekan vejîyeno bi nameyê ‘danok’ şorbayêka ke tey xele esto yena viraştene. Şorbaya danoke mêmamanan rê yena îkramkerdene û embiryanan rê yena vilakerdene. Dima erd rê sey sifreyê werdî sifreyêk yeno rafinayene û çeçek/e sifreyî ser o dîyeno/a ronîştene. Nehayê şekerinê rengînkêrdeyî serê çeçekî/e ra dîyenê rijnayene. Vernîya çeçekî/e de Qurano Kerîm, neynike, qeleme, şane ûsn çî-mîyî yenê ronayene. Goreyê bawerîye çeçek/e destê xo dergê kancînî bikero, o/a do ameyox de yew karo ke derheqê ê çîyî de yo, ey rê meyl bikero/a (2020: 128).

Hîkayeyî ke Zazakî nusîyayî înan de zî nimûneyê bawerîyê şarî û rîtuêlî ke derheqê dinyaameyîşî de yê, estê. Înan ra tayî derheqê **verê mayaxorabîyayîşî** de yê. No merhele de zîyarî, zîyaran de gîrrêşbestayîş, wadkerdiş, mîyazpewtiş û rîtuêlê ke derheqê cinîyan û çeçekan mewcûdîyetanê metafîzîkan ra bipawê de yê, balkeş ê.

Mîsale kitabê *Teberik* de hîkayeya “Mîyazê Xizirî” de no îfade ravêreno: “Nê zewajî ra domanê xo nêbî. Êdî Xidirî ra yo yan zî Delale ra yo kesî nêzanitêne. Seba nê halê xo zî ê qet yew roje nêşîbî doxtor û zîyaran” (Çiçek, 2010: 41). Bi nê îfadeyî waştene

qeçekan de rolê zîyaran ameyo îşaretkerdene. Nimûne ra ma fehm kenîme ke yeno bawerkerdene ke zîyare eşkena bicaardişê nê waştîşî de hetkarîya waşttoxan bikera. Hîkayeya “Persa Xelete” ya ke kitabê *Vîndîbîyaye* de vêrena de zî ma raştê eynî çîyî yenîme: “... maya to bê mîyaz şîye Gola Çetû, şîye zîyare ser. Bê mume, bê mîyazî... Bermaye sevda xo daye we. Va ke: -Ya Xiziro Kal û Kokim ti mi zanena, ez nika nêweş a va ju kêna mi bibo” (Demîrel, 2014: 70). Na nimûne de waştuxe şîna bi zîyara Gola Çetan ser û Xizirê Kalî rê duayî kena û yew kêneke wazena. Tîya de muxetebê waştuxe zîyare bi xo nîya, zîyare tena rolê mabênkarîye de ya. Muxetebo eslî Xizir o û waştuxe ey ra waştîşê qeçeke kena. Hîkayeya “Sewdaya Belekine” ya ke kitabê *Sewdaye Belekine* de vêrena de zî eynî waştîş esto: “Pîyî zaf waştîbî ke yew kêneya xo bibo. Gêrabî zîyar û dîyaran ver, wad kerdbî vatbî: -Wa yew kêneya mi bibo, a çî biwazo, hendo ke destebera mi ra ame ez vatena aye kena. Wadê mi wad bo ke rojê fiskeyê nêdana piro” (Tekîn, 2013: 66). Reyna na hîkaye de zî waştux seba waştîşê yew qeçeke şîno zîyare ser û zîyare rê laveyî keno. Esnayê nê laveyan de seba qanîkerdişê zîyare tayê wadî zî yenê vatene.

Kitabê *Berenge* de hîkayeya “Melayê Zele” de wina ameyo vatene: “Kam ci ra qic nêbîyêne, kamî Homayî ra çîyêk biwaştêne; şîyêne yew gîrrêş bestêne dara zîyaretî ra. Dej, xem û kederê xo uca de rişnayêne, bîyêne rehet, peyser gêrayêne a şîyêne keyeyê xo” (Ersoz, 2013: 13). Ma hîkayeyanê verînan de dîbi ke şexsî eşkenê seba waştîşê xo yê qeçekî şîrê zîyare ser o duayî bikerê labelê bi na nimûne ma reya verîne vînenîme ke dara zîyare rê gîrrêş yeno bestene. Bi bestîşê nê gîrrêşî waştîşê qeçekî yeno îfadekerdene û yeno bawerkerdene ke zîyare do muqabilê nê hereketî waşttoxan rê hetkarîye bikera.

Kitabê *Hîrê Nameyî* de hîkayeya “Dêvzano Sûr” de di bawerîyî estê:

Keyeyê pî ra ardene veyve ser ra çend aşmî vêrdî nêverdî ke pîrike mijdîyane da:

-Linga veyve giran a!

Bi na vatene zî nêmende, bazî şemernayî we, niyaz powt û ez zî girewta leyê xo, ma piya kerd vila...

Pîrike nêvinete. Çend sareyî piyaz û sîr ardî, berzîne dixaskane de nayî ro ke Elika Şewe pêşkarê ci nêbo (Karakaş, 2019: 68).

Na hîkaye de di bawerîyê şarî estê: Bawerîya yewine a ya ke badê fehmbîyayîşê diganebîyayîşê veyve mîyaz yeno pewtene û şarî rê yeno vilakerdene. Bawerîya dîyine bawerîya Elika Şewe ya ke versîyonê aye mîyanê şaranê bînan de zî estê. Goreyê na bawerîye bi nameyê Elika Şewe mewcûdîyetêka metafîzîke esta û na mewcûdîyete zerar dana bi cinîya dixaskane (zacilane) û pitê/a aye. Her çiqas Elika Şewe zaf xeternake bo

zî însanî eşkenê bi girewtişê tayê tedbîran aye, dixaskane û pitî/e ra dûrî finê. Hîkaye de yeno eşkerakerdene ke bi bikarardişê pîyaz û sîrî verba Erika Şewe tedbîr ameyo girewtene.

Na merhele de derheqê **hela mayaxorabîyayîşî** de zî bawerîyî û rîtuêlî estî. Mîsale Kitabê *Pîyê Mi Kemane Cinitêne* de hîkayeya “Serekirî” de wina yeno îfadekerdene:

Çend saetê tengî ke vêrdî ra waqîya pitike ameye, vengê her kesî birîya. Domanê ke dormeyê banî de pawenê xiz bî, her yew cayê ra şî. Cinî wuştî ra, her kes şî kar û gureyê xo yê rojaneyî ser. Ber ra ke bî teber mabênê xo de qîsey kerdêne:

- Tey bellî bî, vêreyê xo tîk bî.

- Rîyê xo kî bibî qefçil, hewî estibî dormeyê çiman, bibî milamete (Aldatmaz, 2013: 55).

Na hîkaye de zî halê cinîya digane ser o derheqê lajek yan zî kênekbiyayîşê qeçekî/e ser o bawerîyî estê. Yeno bawerkerdene ke eke rîyê digane qefçil bo, çorşmeyê çimanê aye de hewî estbo yan zî vêreyê xo tîk bo digane do kêneke bîyaro.

Derheqê **badê mayaxorabîyayîşî** de zî bawerîyî û rîtuêlî estî. Nînan ra tay bawerîyî derheqê hevalco (nake) de yê. Mîsale Kitabê *Çakêto Sipî* de hîkayeya “Paleyêko Newe” de nimûneyêka winasî ravêrena:

Mîyanê çimanê aye yê rencanan ra awirêkê sey zerqê tîje vejîyêne teber û sey tîre ro nê paleyo neweyî şîyêne. Hetanî ke bi kardîyêka pîyazî naka nê paleyê qîşkekî tera bîye, awirê aye ey ser a nêşî... Bi emrê Xala Eçe, Eşê matmendeyî, seke hewn ra şîyar bibo çimê xo perpetnêne. Semedo ke emrê Xala Eçe bîyaro ca, lezkanî şî tuwerzîn ard. Kîştâ çadire de hetê teberî de vincewêk- di vincewî herre kende û hevalcoy Xerîbî eşt mîyan û wele eşte ser (Nêşite, 2012: 54).

Tîya de Pale, bebekêko newe-dinya-ameye yo. Hevalcoyê Paleyî yeno binerdkerdene yanî orte de nîno veradayene. Reyna teberê metnî ra zî yeno zanayene ke bawerîya şarî de yeno bawerkerdene ke cayê binerdkerdişê hevalcoyî meslekê însanî ser o wayîrê tesîrî yo. Meselen eke hevalcoyê yew bebekî baxçeyê camî de bêro binerdkerdene o bebek beno dîndar yan zî eke axur de bêro binerdkerdene o bebek beno şiwane. Hîkayeya “Erebeyî” ya ke kitabê *Merhabaya Nîmeyê Şewe* de vêrena de zî ma raştê eynî çî yenî: “Ma nake birna, axur de wedarte. Ma va gama ke bi gird, wa bizê ma, mêşnê ma, mangayê ma kêmi nêbê” (Hesqera, 2021: 35). Bi axur de binerkerdişê naka pitikî ra yeno bawerkerdene ke pitik do pîlîya xo de heywanan ra hes bikero û meylê citkarîye bikero. Kitabê *Zeman Sey Fekê Kardî Bî* de hîkayeya “Pukeleka Peyîne” de zî

behsê hevalco beno: “Maye hevalco zereyê paçekî de pîşt têra dergê Gulîzare kerd, va: - Gula mi, nê bibe, peyê gomeyê Poreînan de bike binê hardî” (Asmîn, 2013: 13-14). Na hîkaye de zî aseno ke yeno bawerkerdene ke ganî hevalco orte de nêmano û hema badê dinyaameyîşî bebekî bêro binerdkerdene.

Prosesê namedayîş zî badê mayaxorabîyayîşî de muhîm o. Ma kitabê *Hîrê Nameyî* de na rewşe veynenî. Hîkayeya “Dêvzano Sûr” de wina ameyo vatene:

Endî maye ke oda de xo goşan heşna kalikî nameyê pitike Şare kerdo qerar. Ma pêroyine rê zî weş ame û veyve mi ra va: -Be goşê pitike de nameyê aye pê hesne. Naye ser o pîrikê sey pepûgê warê Dewrêşî kurre û pêsero-pêsero gulbang ant” (Karakaş, 2019: 69).

Tîya de ma vînenîme ke keso tewr îxtîyar yê keyeyî nameyê qeçekan paneno û dima însanî ê nameyî goşê înan rê wanenê. Hîkayeya “Xof” a ke kitabê *Xof* de vêrena de zî behsê eynî babete beno:

Pîyê mi, birayê min ê verînî ra heta peyînî, yanî lajêko peyîn o ke mi ra ver merdo, eynî name nayo piro. Seba mi kî qet nameyêk nêfikirîyayo; xora nameyê mi, birayanê mi ra roja verî ra mi rê mendo. Bê ke no name zî mi rê zêde ame. Ez nê nameyî de hîrê kesan ciwîyena. Çi heyf ke tewr kesêkî bi ê nameyî – çünke tersenê, rey ke bi ey nameyî venga mi bidayêne beno ke qederê mi zî bîyêne sey ê birayanê mi (Çîçek, 2020: 75).

Na hîkaye de zî esasen nimûneyê di bawerîyan estê. Bawerîya yewine a ya ke keye her qeçekan rê eynî name dano. Her çiqas hîrê qeçekê verînî bimirê zî qeçeko çarin nêmireno yanî ciwîyeno. Beno ke bingeyê eynî namedayîşî de bawerîyêka winayêne estbo: Ma eynî nameyan bidîme îlla yew do bimano. Bawerîya bîne zî a ya ke badê ciwîyayîşê qeçekê çarinî êdî eynî nameyî nêşuxulnenî û ey rê sey yew nameyê kodî yewna nameyî danî. Çünke ma metnî ra fehm kenîme ke wina yeno bawerkerdene ke eke nameyê birayanê qeçekê çarinî, ey rê bêro vatene şayed qederê ê qeçekê weşî do zî sey qederê birayanê xo bibo.

Kitabê *Pîyê Mi Kemane Cinitêne* de hîkayeya “Boya Mume” de behsê nê bawerîyan beno:

Ferat erjayê ma û pîyê xo bî. Maya xo Çîçe lajî ardêne, orteyê di-hîrê aşman de lajekî merdêne. Bi no tore çend lajê Çîçe merdîbî. Seba dayena lajekêde weşî zîyar û dîyarê ke nêşîbî nêmendîbî. Peynîye de Ferat bîbî. Porê Feratî yo zerd tam hewt serrî ci ra nêkerdîbî, sey kênekan kerdîbî derg û pey de munitbî. Goreyê bawerîye, seba ke biciwîyo ganî hewt serrî por ci ra nêbo. Peynîya

hewt serran de Çîçe qirbanî kerdîbî û porê Feratî hîna ci ra kerdîbî (Aldatmaz, 2013: 28).

Nê rêzan de ma raştê di bawerîyanê şarî yenîme. Bawerîya verîne a ya ke karaktere seba bicaameyîşê waştîşê qeçekî şina zîyaran ser û seba nê waştîşê xo înan ra hetkarîye wazena. Bawerîya dîyine badê dinyaameyîşê qeçekî, porê qeçekî hewt serrî nîno cirakerdene û sey porê kênekan porê ey pey de yeno mûnitene. Bi nê awayî yeno bawerkerdene ke lajek do nêmiro û badê hewt serran yeno bawerkerdene ke lajek êndî nêmiro. Badê hewt serran zî verî qurbanî yenê serebirnayene û dima zî porê lajekî yeno cirakerdene

Hikayeya “Lêya Muriye” ya ke kitabê *Dez* de vêrena de behsê nê rituelan beno:

Fate ke lazê xo Usîv ard ve riyê dina, a roze dewe de veyve u deniskar girêda.
Memê Mîştî ardi dî-hirê teney bîji merednay’ve ra. Venga khêwani da, lêyê gırşî nayiro ser, tede sorvîka goştî pote... Ey, eve itîqatê zerê xo ewlad waştiv
Duzgini ra. İtiqatê deyi ki, her çi zerrîa deyra gore dayvi cî (Şare, 2017: 62).

Tîya de zî ma raştê di bawerîyanê şarî yenîme. Bawerîya verîne a ya ke badê dinyaameyîşî qurbanî yenê serebirnayene. No sey yew rituelê sipaskerdişê qewetanê metafîzîkan yeno kerdene. Bawerîya dîyine zî a ya ke nê dinyaameyîşî ra Duzgin Babayî sey musebîb vînenê û ey rê sipasîyî yenê kerdene.

Kitabê *Lêl* de hikayeya “Milaketa Tavûse” de zî ma raştê tay bawerîyan yenîme:

Ame vîrî ke wexto ke Dewrêş bî û çewrêş rojê xo bî tam Pîrî, leyê mezela Şêx
Adî de, hîrê dolimî Dewrêş kerdîbî awa zezeme û vetîbî; o vaftîz kerdîbî.
Şîrîne qayîte çeqerê tîje kerd û vat;
-Ya Milaketa Tavûse, ez zanena, ruhê lajê mi tîya yo, serê erdî de yew canê
bînî de binê tîja Hûdayî de yo (Çîçek, 2014: 69).

Na hikaye ra yeno fehmkerdene ke Kurdê Êzîdîyî bebekî, dinyaameyîşê ey ra çewres rojî dima, bi awa zezeme vaftîz kenê. Yeno zanayene ke na bawerîye Xirîstîyanan de zî esta. Goreyê dîne Xirîstîyanîye bebekî bi awayêko gunekar yenê dinya û semedo ke guneyê xo ra bêre pakkerdene hetê papazan ra bi awe yenê vaftîzkerdene. Wina aseno ke na bawerîya Kurdanê Êzîdîyan de tesîrê dîne Xirîstîyanîye esto.

2. Derheqê Zewacî de Bawerîyê Şarî û Rîtuelfî

Dewreyanê vîyartişî ra dewreyo dîyin dewreyê zewacî yo û seke her prosesê vîyartişî vîyartişê dewreyê zewacî de zî insanî winî bawer kenê ke verba tehlukyan û ruh

û efsûnanê xiraban zeîf û bêmuhafeze yê. No rîwal ra însanî wazenê bi tay tedbîr û rîtuêlan xo nê xirabîyan û tehlukeyan ra bipawê.

Mîyanê her şarî de ma eşkenîme nê dewreyî ser o nimûneyan bivînîme. Mîsale, Êzidîyî wexto ke kênekanê xo zewicnenê bi nameyê “next”î qalind genê. Bê qalindî kênadayîş mumkun nîyo. Merdimê dînî zî tede her kes nê nextî dano (Turan, 2015: 143). Dêrsim de wexto ke veyveke yena keyeyê mêrdeyî qurban yeno birnayene, veyve serê qurbanî ra xo erzena. Wexto ke veyveke dekewena zere ganî teqez şêmûga keyeyî pay nêkero çunke şêmûga keyeyî bimbarek a (Kalafat, 2012: 39-40).

Hîkayeyî ke Zazakî nusîyayî înan de zî kê raştê bawerîyê şarî û rîtuêlî ke derheqê zewacî de yî yenî. Înan ra yew **hewnê û rojeyê Xizirî** yo. Mîsale kitabê *Hîrê Nameyî* de hîkayeya “Verê Lojine De” de wina ameyo vatene:

Koka nê qesî çik a, bado ame mi vîr? Oxro binge yê her çî hewnê Xizirî yo. Xeylê serrî ravêr, hema teba qal-qirê zewajî çin bî. Sey domananê bînan nê herzegirsê ma kî hewes kerd, Xizir de roje girewt. Roja hîrêyine mi bijikê mîr kerde. Niyazê Xizirî yo, hîrê darikî kî kert kerdî şanayî ci. Bijike rind pak eşte binê sacî. Wextê fitare de pewtî ardî xonça ser. Murtezayî ‘bîsmîla’ kî nêva sey tunedîyan nekelîya bijike ver, mirdî werde, xo kerd rewike. Tenê mend ke darikê minete kî laqilotno. Mi zereyê fekî ra vet, girewt tey niyada ke kertê darikî sey kertuganê zemperî sere dardo we, xofin aseno. Ters eş zerrîya mi. Mi xo rê va ‘Nêbo xirabîyê bêro nê lajekî ser!’ Ancîya kî a linge mi reng nêda. Çike lajek motê mi biyo ke hela ez ci ra se vana. Mi xo fek de her çî çarna rindîye ser û ci ra va:

-Buko, bextê to sey vewra koyan sîsik û berz o. No kertug sereberzîya to ya. Hema bizane ke qederê to de yewa siyaya serehuşke esta.

Mi ke nê niya va, Murt zaf bî şa. Bi keyf kerd hirqehîr. Kewçikê awe nêna xo fek a, teyšan kewt ra. Meraq de bî hela kotî ya ke kamcîn keyneke dest ra awe şîmeno, hewnê xo de bivîno (Karakaş, 2019: 89-90).

Na hîkaye de qala bawerîya şarîya “hewnê Xizirî” yena kerdene ke goreyê bawerîya şarî eke kes bişewe xo têşan vera bido (verê têşanîye de zî çend rîtuêlî yenê kerdene la semedo ke bi na babete raştaraşt têkilîdar nîyê ma do tîya ca nêdîme bi ê rîtuêlan), a şewe yew hewno bimbarek vînenê. Hewnê xo de yew kêneke kesî rê bi destanê xo awe dana şîmitene. Goreyê bawerîye kame ke bi destanê xo awe dana şîmitene ameyox da bena cinîya ê kesî.

Tay bawerîyî û rîtuêlî zî derheqê **keyna waştîşî** de yî. Hîkayeya “Feyzê Feyza” ya ke kitabê *Rêça Binbareke* de ca gêna aye de kê eşkeno nê çîyan veyno: “Zerrîya

ciwanan ke virazîya, xalike waştîşê keyneke zî girewt xo ser. Qisa birna û emrê Heqî dekerna. Nîşaneyê azaban ame pakerdiş û şerbet şîmit. Qet mabên nêkerd ci, veyveyî rê roje naye ro û mûmî kerdî vila” (Karakaş, 2016: 114). Na nimûne de badê marebirnayîşî roja veyveyî yena dîyarkerdene û mumî yenê vilakerdene. Îslamîyet de marebirnayîş esto labelê mumvilakerdiş çin o. No nimûne ra yeno fehmkerdene ke tîya de mumvilakerdiş aîdê dînî nîyo bîleqîs aîdê bawerîyanê şarî yo.

Derheqê **dewetkerdişê veyveyî** de zî bawerîyî û rituelî estî. Kitabê *Cer Hard Cor Asmen* de hîkayeya “Mordemê Wextê Verênî” de nê cumleyî vêrenê:

Mamud Dedeî vat:

-Mi hewn dî.

Xanima xu Meleke vat:

-Xêr bo!

-Xêr o. Pulur de veyve bî. Ma rê silaîye amê. Ju laîkode rindek saa sure arde verê çeberî de dê mi, vat: “Apo, veyve esto, sima rê silayî a.” Mi vat: “Lacê mi, xêr o, veyve veyvê kamî o?” Laikî vat: “Muzir Baba bîo eskera, venga tim alemê dîna dano.”

Meleke a sate lew na be’çika xo ra u be’çika xu nê serê ‘çîmunê xo ser, vat:

-Ya Muzir Baba, ya Xizir, tu esta! (Astare, 1994: 20).

Na hîkaye de ma nimûne ra fehm kenîme ke veyve tena yewkerdişê cinî û camêrdî nîno kerdene. Goreyê hewnê karakterê hîkayeyî Munzur Baba beno eşkera û venga alemê dinyayî dano. Badê nê hewnî karakter keye bi keye gêreno, saya sûre vila keno û venga veyveyî dano. Saye zewac de sey sembolê bereketî amebîye şuxulîyayene benaberê naye tîya de zî sey sembolê mijdanî zî yena bawerkerdene.

Derheqê **veyve keyeyê pîyê xo ra abirîyena** de zî bawerî û rituelî estî. Kitabê *Berege* de hîkayeya “Xape” de nê rêzî vêrenî:

Hacere naye serê piştîya estori. Estor pey tîlîlî wa kewt rayîr. Dayîke aye dima yew mesîne awke rişnaye, çîmanê hesirinan a vat ‘Kênaya mi oxir bo, bextê to Homa bişuxulno’... Ameyî dewa zamayî. Qifle şî fekê berê Qasimî. Yew camêrdo şeştîserreyo zixmo dekerde ame fekê berî, şeşadir mîyaneyê xo ver ra kaş kerd, çend destî guleyî kerdî ra; teq, teq, teq... (Ersoz, 2013: 53).

Na nimûne de zî ma raştê di bawerîyanê şarî yenîme. Bawerîya yewine a ya ke wexto ke veyve keyeyê pîyê xo ra abirîyena, maya veyve peyê veyve ra awe rijnena. Tîya de awe rehet şîyayene temsîl kena û bi rijnayîşê awe yeno bawerkerdene ke veyve do zî sey awe rehet û bêproblem şira. Bawerîya dîyine zî a ya ke wexto ke veyve kena debikewa keyeyê xo yê neweyî sîleh yeno teqayene. Goreyê bawerîya şarî qewetê metafizîkî yê

xirabî vengê teqnayîşî ra tersenê û bi eşnawitişê nê vengî cayê veyveyî ra dûrî kewenê. Eynî kitab de hîkayeya “Zewajê Gêjî” de zî eynî melumat yeno dayîş: “Zîne yew mesîne awke rişnaye. Va ‘Zerrîşey, çimziwa, nezerpuç!’” (Ersoz, 2013: 76). Kesa ke peyê veyve ra awe rijnena bi vateyê “nezerpuç”î yewna taybetîyê awerijnayîşî zî îşaret kena ke goreyê bawerîye awe nezerî puç kena.

Tay bawerî û rîtuêlî zî derheqê **wextê veyveyî** de yê. Hîkayeya “Fotografê Nimateyî” ya ke kitabê *Hîkayeyê Hewn û Hişyarî* de ca gena de nê cumleyî estî:

Bedîrxanî ver de yew tasa hineyî estbî û ey destê xoyo çep sey zamayan hine kerdêne. Badê ke ey her di engiştê xo hine kerdê -engiştê qılancike û engiştê giştireyî- bi dimê koçike hineyê engiştanê xo duz kerdêne... Wexto ke ez bineyna pile bîya mi dî ke kênayê ciwanî destanê xo sey veyvekan hine kenê. Înan sala destanê xo de yew giloke viraştêne û tena sereyê engiştanê xo hine kerdêne (Yildiz, 2021: 140).

Na hîkaye de yeno îfadekerdene ke hinekerdişê destî, zama û veyvekan de yewbînan ra cîya yo. Zamayî tena di engiştanê xo yê qılancike û giştireyî hene kenê muqabilê ney de veyvî zî tena lepa xo sey giloke û reyna serê engiştanê xo hine kenê.

Derheqê **wextê veyve dekewena keye** de zî bawerî û rîtuêlî estê. Kitabê *Sewdaya Belekine* de hîkayeya “Sewdaya Belekine” de wina yeno vatene: “Niştî estoro qir, binê sivingî de vindertbî. Laser bi misayîbî ya saya sûre eştbî sere. Laser qemîş nêbîbî bido sere ro ema yê misayîbî ginabî sere ro” (Tekîn, 2013: 75). Wexto ke veyveke binê sivingê keyeyê xo yê neweyî de vindena, zama û misayîbê ci serbanê keyeyî ser ra saye erzenê bi sereyê veyveke ser. Goreyê bawerîya şarî bi nê sayeştişî bereket dekeweno bi keyeyê zama û veyveke. Kê raştê eynî çiyî hîkayeya “Verê Lojine De” ya ke kitabê *Hîrê Nameyî* de vêrena aye de zî yeno:

Destan de kî sayê sûrî, zereyê qutîyan de eşkijî, gozî, tayê dindikê bînî û şekero sûr ra pîrr. Astorê veyvike ant verê şêmûge, her diyan sayî hîrê rey xo dest de hejnayî, verî Murtî, dima misayîbî eştî peyike saboke ser. Çiyê zereyê qutîyan kî cor de kerd war, domanî dormeyê astorî de qelebîyayî çîyanê zereyê qutî ya (Karakaş, 2019: 88).

Na hîkaye de badê qedîyayîşê veyveyî de keyedekewtişê veyveke de veyveke verê şêmûge de vindena, zama û misayîbê ci şînê banî ser û banî ser ra sayê sûrî, eşkijî, gozî û şekerê sûrî erzenê bi veyveke ser. Bi cor ra eştişê nê çîyan yeno bawerkerdene ke bereket do bireso bi keyeyê newe-zewicîyayeyan. Eynî kitab de hîkayeya “Binê Xêlîye De” de zî eynî çî esto: “Zama û misayîbê xo serê banî de biyay. Sayê sûrî, xeylê eskijî, nukî, şekero belekî û tayê pere zî zereyê yew qutî ra verdayî ra ser. Domanê dewe qelebîyayî eşkijan

û çıyanê bînan ser” (Karakaş, 2019: 98). Na hîkaye de zî sey hîkayeya verîne wextê veyveyî de rîtuêlê saye û çıyanê bînan eştena veyve ser ameyo tekîdkerdene. Kitabê *Budelaê Girşi* de hîkayeya “Veyve Khalıke Mı” de zî eynî rîtuêl esto:

Vaxapi waxto ke veyvıke arde vere boni ke, zama ve misayıvra soe cı erze, mıra, pie mıra, nae binura perskerd:

“Çıko, çıwao, qey sere bonıra soe kunê veyvıker?”

Mı va ke:

“Tore mao:”

İye binu, tayine:

“Hal u usıle welate mao.”

Tayine:

“Xêro, zamay ke besekerd soe sane ve sare veyvıke, cênıke cıre bena xêre.”

Ap heyderi ki nia va ke:

“Zama, werte dost u dismenide soe kuno veyvıka hora ke, dosti ki dismeni ki bivêno:

“Na çeneke bena cênıka mı, çı bio, çı şıo, na endi sıthalala mına!” (Mergariji, 1996: 116).

Na hîkaye de zî reyna seba bereketî saye hetê zama û misayıbê xo ra bi ser veyve de yena eştene.

Kitabê *Pîyê Mi Kemane Cinitêne* de hîkayeya bi nameyê “Pawitiş” de wina yeno vatene: “Edet û usul o. Wexto ke veyveke berde, zama vejîyeno serê banî, sivingî ser ra saye erzeno sereyê veyveke” (Aldatmaz, 2013: 75). Yanî na hîkaye de zî sey hîkayeyanê verînan rîtuêlê sayeeştişî ameyo pratîzekerdene. Hîkayeya “Rem” a ke kitabê *Binê Dara Valêre De* de vêrena aye de zî tay rîtuêlî estê:

Gama ke ma resayî verê berê ma, veyve, yew kuz miyanê şala xwu ra vet û da erd ro. Kuz bi parçe-parçe. Şekero sûro qulikin, pereyê asinîne hurdîyî vila bîyî. Tutan sey verganê veyşanan hewa ra dayî arê. Wexto ke teq û req kewtebî tifingan ser, mi zî hefsarê astorî miyanê destanê xwu ra pît şidênabî (Lezgîn, 2019: 23).

Na nimûne de peynîya veyveyî de wexto ke veyveke êdî kena ke dekewa zereyê keyeyê neweyî, verê kêberî de yew kuz dana erd ro şıknena dima cemat zî dest bi teqnayîşe tifingan keno. Bi şıknayîş û teqnayîşe objeyan yeno waştene ke wa qewetê xirabî yê ruhî-efsûnîyî bitersê û ê mekanî ra dûrî bikewê. Çünke seke ma verî zî destnîşan kerdbi veyve yew dewreyê vîyartişî yo û dewreyanê vîyartişî de însanî xo verba qewetanê

metafizîkanê xirabinan bêqewet hîs kenê. Ê seba şiknayîşî na bêqewetîye tayê tedbîrî genê. Na hikaye de tedbîrê sey şiknayîş û teqnayîşê objeyan ameyê girewtene.

Tay bawerî û rituelî zî derheqê **keyeyo newe rê barkerdîşî** de yê. Mîsale Kitabê *Dez* de hikayeya “Adirê Çêyi” de behsê ney beno:

Oncia ora avê vajime ke, lazê çêyi, ya ki tornê çêyi zewejiya, vake ke:

“Eke sîma sero nêvîndon, son zovî çê.”

O oxt pilê çêyi, ya ki pîla çêyi -eke kamo/kama-; endî dêka, khalîko, moa, ya ki piyo, eke kamo. Eke zama ve veyvîke ra, şî çêo newe, yinede şiyê o çê, adirê çêyi pilê çêyi kerdo we.

Adiro vîre’ ke kerd we, mînete kerda cêncu rê, raştiye u haştiye wasta. Avê lozine de koli ardê pêser, eyra avê çîlê xo kerdê hazîr, niyaz u qîrvanê xo der u cîranu ra kerdo vîla. Zerre u bas ra haqa der u cîranu teslimê cî kerda. Nîne ra avê ki çê de rovar noro ser, pîla ve qîji, her kêşî rovarê xo kerdo, awe kerda xoro. Jiar u diyaruna teverîkê xo ki pêda kerdê, ardê. Sîra ke ama adire çêyi; pîla çêyi, ya ki pilê çêyi mînetî xo kerda. Destasodîrî Mihemedî ke selam da, adirê zamay u veyvîke lozine de fişt’ra cî, vato ke:

“Mî na adire çê sîma fişt’ra cî, wayîrê dina, wayîrê son u sodîrî qeyta mesayno we!

Xanê sîma, xanê Xîzîrî bo!

Sîma ronîsê, corde sîmaro bîvorî!

Haq ewlado xêr ve sîma do!

Mor u mîlaketê çêyi, qîlawuzê jiar u diyaru sîma juvîni rê xêr kero!

Haqê dina doşti ve sakerdene do, dîsmenî ve korrkerdene do!

Fek u mînete mîra rîndîye, rîndekiye u haştiye wayîrê hard u asmenî r abo!

Çê sîma sîmarê bereketlî bo! Xêrî bo! Haq sîma juvîni rê xêr kero!

Mînete ke qedena, zamay u veyvîke lew no pilunê çêyi destra, ora dîme xatîrê xo wasto, şiyê çê xuyê newey” (Şare, 2017: 118-119).

Na hikayeya ma de badê zewacî eke lajek biwazo keyeyê pîyê xo ra abîrîyo, nê waştişê xo may û pîyê xo rê keno eşkera. Wexto ke waştişê cî ame qebulkerdene lajek û cinîya cî derbasê keyeyê neweyî benê labelê verê bicabîyayîşê keyeyî yew rituel yeno bicaardene. Keyeyê verîn yê lajekî ra keso tewr pîl yeno adîrganê keyeyê neweyî yê lajekî wekeno, seba lajek û kêneke duayan keno. Bî nê rituelî yeno bawerkerdene ke êdî lajek adîrganê pîyê xo ra vejîya û bî wayîrê adîrganê xo. Peynîya nê rituelî de qurban yeno serebîrnayene û nîyazî reyde şarî rê yeno vilakerdene. Tîya de zewac û adîrgan yenê têkilîdarkerdene, cîyabîyayîşê keyeyî û wayîrbîyayîşê adîrî zî sey têduşt yenê qebulkerdene.

Derheqê **yewbînan verdayîş** de zî bawerî estî. Kitabê *Berenge* de hikayeya “Cehşqazî” de wina yeno vatene:

Layê mareyî qerifnabî, hîrê kerrayê xo eştibî. Yew, di, hîrê... Goreyê dînê qedîmî û adetan Bese verdîyabî. Hinî ci rê bîbî heram. O hinî nêşqayêne versîya aye ra bivîyaro. Ne adetê dewe yê kehenî qebul kenê ne zî vateyê verînan gore Mishafê Mubîn... (Ersoz, 2013: 24).

Na nimûne de derheqê zewacî de na bawerîye ameya destnîşankerdene ke eke yew camêrd hîrê kerrayan bi nîyetê cinîya xo ra cîya bîyene bierzo, o beno cîya. Tîya de bimbarekîya hûmara hîrê zî mîyanê bawerîye de xo mojnena. Hikayeya “Xala Zêrin” a ke kitabê *Welato Şirin* de vêrena tîya de zî eynî babete esta:

Nay sera Kemal zu fin dî werîşt, qira;

-Mî hirî siyê to eşti Zîlfê, va u ban ro şî war, tari dî bî vîni.

Zîlfê a şew heta şefaqê zewti day, qirê u erdo leyri bi. Kemal zi poşman bîbî;
a şew keydê mar dî kewt, şewra rewê kewt ray, şî Çermug kî mifti fetwa bîdo,
Zîlf newe ra bîgiro maredê xo, nêbî.

-To hirî siye cinêr eşte, cayîz niyo, va, Mifti (Pamukçu, 2020: 10).

Na nimûne de karaktero mêrde cinîya xo ra qehrîyeno û vano “*mi hirî siyê to eşti*”. Bi eştişê nê hîrê sîyan yeno bawerkerdene ke mabênê cinî û camêrdî de huqûqê zewacî qedîyeno û yewbînan ra abirîyenê. Sewbîna zî tîya de qudsîyetê hûmara hîrê zî ca vînena ke nê nimûneyî de hûmara hîrê taybetmendîya teqezkerdişî hewênena.

3. Derheqê Mergî de Bawerîyê Şarî û Rîtuellî

Dewreyanê vîyartişî ra dewreyo hîrêyin dewreyê mergî yo. Merg, peynîya heyatê bîyolojîkî yo. Bawerîya zafê şaran de, mintiqayan de, derbareyê mergî de rîtuellî û bawerîyî estê. Mîsale Êzîdîyan de kênayê Êzîdîyî verî reyêk porê xo qesnenê dima qet porê xo nêqesnenê. Eke çorşmeyê cinîyêka Êzîdî ra merdimê aye yo ciwan (mêrde, bira) bimiyo, a cinîye sey nîşaneyê tazîye porê xo qesnena û serê mezêlê ê kesî de daliqnena.” (Karakaş, 2020: 166). Tirkîye de badê mergî çend qorî werdî yenê vilakerdene. Nê vilakerdişanê werdan ra tewr muhîm ‘werdê roja çewresî’ yo ke çewres roj badê wefatê yew kesî/e yeno dayene. Na roja çewresine de her mintîqa goreyê adetanê xo yê werdî werd vîla kena, helwa vîla kena û seba xeyrê kesê/a wefatkerde/îye Yasîn û mewlîd dana wendene (Örnek, 1977: 220-221).

Hîkayeyî ke Zazakî nusîyayî înan de zî kê raştê bawerîyê şarî û rîtuêlî ke derheqê mergî de yî yeno. Înan ra tayî derheqê mezelan de yî. Mîsale kitabê *Hersê Zerrî* de hîkayeya “Lorî” de wina ameyo vatene: “Emşo şewa ênê bî ki, bol merdimî ew cenî mezelan mîyandi asayên. Tayn tayêndê ci bol bi vengêndo berza mezelandê xwo sero bermayên” (Ayyıldız, 2014: 93). Na hîkaye ra fehm beno ke şewa ênî seba zîyaretkerdişê mezelan şewêka taybetî ya. Roja pancşeme zî seba zîyaretkerdişê mezelan taybetî ya. Ma eşkenîme na rewşe kitabê *Ti Dejêko Bêwayîr Î* de hîkayeya “Bêvengîya Dewa Koyan” de veynî:

Roja pañşeme serê mezeli de ronîştêbî. Hem dûa wendênê û hem zî koyanê ke derûdorê dewe de bî temaşe kerdênê... A game de Mella Emer zî ame silam da înan û kiştêk de ronîşt. Yasîne xo vet û bêveng dest pê wendişî kerd (Yılmaz, 2014: 32).

Na hîkaye de karakterî roja pañşeme şinê mezelan zîyaret kenê, seba ruhanê nêzdîyanê xo duayî wanenê. Seke teberê metnî ra zî yeno zanayene, wina yeno bawerkerdene ke na roje de tesîrê duayan zêdîyeno û duayî hîna rew yenê bi ca.

Kitabê *Xafilbela* de zî behsê mezelan beno. Mîsale hîkayeya “Bajarê Ma” de wina ameyo vatene:

Heme goristan gul û vilikan a xemilîyayo. Ca-ca darî estê, la û paçik pira girêdaye yo. Sîya daran ginena bi mezelan ser. Çend heykelî estê goristan de, beran ê. Kemerê sipîyî ra virazîya yê. Mîyaneyê xo rep û rast o. Sereyê xo tîk û berz o. Bî seretîkiye ya erdê sîyayî ro nîyadanê. Demê pîr û pîrbaban ra mendê. Yadîgarê înan ê. Şarê bajarê ma destveng nêşono mezelan ser. Têde loqme beno; nîyaz, pesara, helawe... Hazir û naziran ra vila keno. A roje dorûver de domanî zaf ê. Tewreyek kenê xo dest a, mezele bi mezele loqme arê danê (Canşad, 2007: 83).

Na hîkaye de qala tayê daranê goristanan yena kerdene ke şar şino ê daran rê la û paçikî girê dano. Seke teberê metnî ra zî yeno zanayene ke tayê çeşitê daran yan zî tayê tek-darê ke serê koyan yan zî tepeyan de yê, hetê şarê mintiqaya xo ra sey bimbarek û wayîrê qewetê ruhî-efsûnî yenê qebulkerdene. Reyna na hîkaye de badê mergî qatê rojan de şar şino mezelan ser û seba merdeyanê xo loqme, nîyaz, pêsare, helwa ûsn vila keno. Yeno bawerkerdene ke xeyrê çîyanê vilakerdeyan do bireso bi merdeyanê înan. Kitabê *Hîrê Nameyî* de hîkayeya “Verê Lojine De” de zî eynî rewşe esta:

Mi de kî çend qurîşî çin ê ke bidî cîranê, wa sûke ra tayê eşkijan, dendik û çîran biyaro, berî mezele ser. Endî kam ke ame, ci rê bikerî vila, wa ruhê rehmetî rê niyaz bo (Karakaş, 2019: 76-77).

Seba ke xeyr û rindîye bireso bi ruhê kesê merdeyî, nîyazî yenê vilakerdene, duayî yenê wendene yan zî bi nameyê ey a xeyr û xeyratî yenê viraştene.

Tay kitabên de behsê bawerîya Êzîdîyîye beno. Hikayeya “Milaketa Tavûse” ya ke kitabê *Lêl* de ca gêna înan ra yew a:

Adetê Êzîdîyan winî bî, wexto ke yew keye de, keye ra xort yan ke kêneka azeba tîtale nêreşte miradê xo û merde seba înan keye ra pîyayê yan zî kam ke nêzdîyê înan o seba înan porê xo keno cira û beno kela mezela ra dano girê... Cinî û azebê Êzîdîyan, seba merdanê xo yê ke nêreşte miradê xo, seba înan porê xo yê muniteyî koke ra kenê cira û benê mezelanê înan ra bi lakan zixm danê girê. No êno na mana ke; Mi emrê xo de janode wina girs nêdî û ez bi nê janî, to de rindekîya xo, azebîya xo kî keno erd... A xeylê wext seba na rewşe sîya girê dana. Sîya girê dana û heyane ke yew pîyayo ke ci ra hes kerd yan ke keso ke sîya xo girano bêro ci ra vajo “êdî bes o, sîya girê mede!” O taw teze sîyagirêdayîşî caverdana... Wexto ke Dewrêş merd, kincê ey ê erjîyayeyî, daybîy yew parçê dare ra, boya weşe kerdîbî piro û rindek xemilnaybî. Parçeyê dare kerdîbî herinda Dewrêşî û dor û dorme de xeylê wext çereqîyaybî. Yew hetê ra zî rind û rindekîya ey ra qisey kerdêne û dayêne xo ra. Na rewşe winî hîrê rojî dewam kerdîbî. Adetê xo ardîbî ca... Roja çarine, merdeyê Dewrêşî, huzurê birayê ey ê axîretî de, hetê şîxê Êzîdîya ra ame şutene. Dime ra wela ke turbeya Şêx Adîyî ra ardîbî kerdîbî sey çamure û giran-giran kerdîbî fekî ra, kerdîbî çîman ra, kerdîbî goş û sêneyê ey ro. Aye ra dime hermeyê ey çeprast sêneyê ey ser o ardîbî pêser, sereyê ey ver bi rojhilatî açarnaybî û merdeyê ey winî dardîbî we (Çîçek, 2014: 66-68).

Seba kêneke û cinîyanê Kurdanê Êzîdîyan por rindî û muqeddesîye îfade keno. Aye semed ra wexto ke nêzdîyê înan ra mêrde yan zî birayê înan merd, ê zî seba îfadeyê dejê xo porê xo bin ra cira kenê û bi kela mezeli rê bi wasitaya layî girê danê. Heto bîn ra cinîyî kincanê sîyayan danê xo ra. Teberê metnî ra yeno zanayene ke rengê sîyayî goreyê bawerîya şarî rengê yas û matemî yo. Badê mergê karakterî, karaktere hîrê rojî tayê rîtuelan ana ca. Reyna hûmara hîrê tîya de yena ro çîman ke tîya de temambîyayîşî yanî kemalîye sembolîze kena. Bawerîya bîne derbareyê şutişê merdeyî ser o ya ke merde, pê wela ke tirbeya Şêx Adîyî ra ameya yeno pakkerdene. Tîya de bimbarekîya wela tirbeya Şêx Adî rê referansêko îndîrekt ameyo kerdene.

Sewbîna hikayeyan de zî bedê merdîşê kesan porê xo qesnayîş û cilanê sîyayan xo rê dayîş esto. Kitabê *Xof* de hikayeya bi nameyê “Xof” de wina nimûne ameya dayene:

Gelo maya mi seba pîyê mi wina sîya girêdaybî yan seba bext û qederê xo yê sîyayî... Rojêk maya mi şîye binê a tûyere -bizanayîş- û porê xo yo dergo sîya yo munîyaye binê tûyêre de kerd cira. Yew cinîka ezebe bi meqes porê maya mi rind kerd kilm. Porê maya mi reyde hesîrê zî rişîyayêne bi erd. Wexto ke porê maya mi birna, mi o poro ci yo derg kerd top û kaleka ê mîlçikanê merdeyan ê bêvileyen de çale kinete û kerd ci. Maya mi reyna qet porê xo derg nêkerd (Xof, 2020: 79).

Na hîkaye de sîya girê dayene rê îşaret ameyo kerdene. Eynî hîkaye de qala yewna bawerîye zî yena kerdene. Cinîye badê mergê mêrdeyê xo porê xo cira kena û binê yew dara tûyêre de lajê xo rê dana binerdkerdene. Goreyê bawerîya şarî porê cinîye muqeddes o û cirakerdişê ey tayê şaran de sey îfadeyê yasî qebul beno.

Nê hîkayeyan de zî behsê cilanê sîyayan xo rê dayîş yeno kerdene:

Hîkayeya “Tena Estareyî Şahid Bî” ya ke kitabê *Halîn* de ca gêna: “Û dadîya ey mêrdeyê xwu dima laçeka sîyaye sereyê xwu ra anêkerde” (Lezgîn, 2015: 27).

Hîkayeya “Astareyê Asmênê Ma” ya ke kitabê *Estarêyê Asmênê Ma* de ca gêna: “Senî ke xebera şehîdbîyîşê Ozanî resa dewe, çêyeyê înan bi cayê şîn û hawarî. Herkesîy reşe/sîya gireda.” (Dêrsim, 2014: 121).

Hîkayeya “Eşkefte” ya ke kitabê *Menewşî* de ca gêna: “Kesê mi nêmend. Keyeyê mi veşna. Êdî ez mabênê cinîyanê kincîyayan de yew cinîya kincîya ya. Ez Sarva kincîya ya. Des û hewt serrîya xo de cinîya kincîya ya...” (Topaç, 2020: 15).

Hîkayeya “Xof” a ke kitabê *Xof* de ca gêna: “Gelo maya mi seba pîyê mi wina sîya girêdaybî yan seba bext û qederê xo yê sîyayî” (Çîçek, 2020: 79).

Hîkayeya “Kek Ehmed” a ke kitabê *Hîkayeyê Hewn û Hişyarî* de ca gêna: “Yan zî eke Ehmed zî sey şarî bi emrê Homayî bimerdêne û ez vîyaye bimendêne reyna ez ka derdê xo bianca. Ez ka ey rê sîya girê bida, mexmela bêmûreyan û bêneqîşe bierza xo sere” (Yildiz, 2021: 27).

Goreyê bawerîya şarî badê mergê roja çewresine muhîm a. Kitabê *Hîkayeyê Hewn û Hişyarî* de hîkayeya bi nameyê “Kek Ehmed” de wina ameyo vatene: “Wexto ke des serrîya to de pîyê to merd, qey ti doman bîy? Hema çewresê pîyê to nêvejîyaybî ti xalê xo reyde nêşî kar?” (Yildiz, 2021: 19). Na nimûne de çewresê mergê rê îşaret beno ke hetanî çewresê mergê pîyê karakterê hîkayeyî nêvejîyeno, karakter nêşino kar. Kitabê *Vîndîbîyaye* de hîkayeya “Gaxan” de zî nê cumleyî vêrenê: “Meryeme o şodir rew ra uşte ra lên na ser, awe girenaye. Meyîtê Elif Xanime ard şut... Veyva Elif Xanime uca de mende. Çewres ra tepîya şîye bi Îzmîr” (Demîrel, 2014: 15). Na hîkaye de şexsê mergê

karaktera Elif Xanime de prosesê mergî ameyo vatene û îlaweten çewresê mergî rê îşaret ameyo kerdene. Seke yeno zanayene badê mergî çewres rojî keyeyê merdeyî heyatê xo sînordar keno. Meselen televîzyon nîno temaşekerdene yan zî camêrdê keyeyî mîyanê nê mudetî de erdîşa xo nêtaşenê. Eynî kitab de hîkayeya “Hardo Dewrêş Şahîd O” de zî behsê bawerîyan û rîtuellan beno:

Merdiman ke merde berd kerd binê new texteyî û dard we, wexto ke agêrayî ruhê merdeyî wazeno ke înan de şono. Wexto ke waşt ke ravazo sereyê xo gineno texteyî ro o wext vano ‘wele sereyê mi ro bo ez merda.’ Pey ra milaketê ke persan pers kenê ê yenê serê merdeyî. Nameyê înan Mûnker û Nekîr o. Ti na cuya xo de çi kerda ê pêro uza de yenê verê to (Demîrel, 2014: 52).

Na hîkaye de zî derheqê badê mergî de raştê yew bawerîye yenîme. Goreyê bawerîye, bado ke keye û nasê merdeyî, merdeyî definê mezeli kerd û êdî kenê ke agêrê bi keye, o çax merde zî wazeno werzo û înan reyde agêro bi keyeyê xo labelê wexto ke keno werzo sereyê ey yeno ro texteyanê mezeli û o çax fehîm keno ke êdî merdo û dima Munker û Nekîr yenê û dest bi persan kenê. Wina yeno fehîmkerdene ke goreyê bawerîya şarî merde badê mergê xo yê bîyolojîkî zî seba mudetêk hema nê mireno û aqilê xo sereyê xo de yo. Reyna bawerîya Munker û Nekîrî rê tekîd ameyo kerdene. Kitabê *Ez Gule Ra Hes Kena* de hîkayeya “Herdîşe” de zî behsê Munker û Nekîrî beno:

Hema ke destê Ezrailî ro qirrika to nêpêşiyayê, qet nêbo xwu rê tobe bike. Estexfara xwu biyare. Çimkî ezabê qebrî zor o. Çanqilo asinîn destê Nekîr û Munkîrî de yo, Homa nêkero eke merdim xwu şaş bikero!... (Lezgîn, 2007: 14).

Na hîkaye de qala Munker û Nekîrî yena kerdene ke goreyê bawerîya şarî destê înan de çanqilo asinên esto. Quran de nameyê Munker û Nekîrî nêravêreno û qala çanqilê asinênî zî nîna kerdene. Nameyê Munker û Nekîrî tena tay kitabânê hedîsan de ravêrenê û ê kitabân de zî “nînan ser o yew fikro hempar çin o” (Toprak, 2006). Kitabê Hedîsî yê Tirmizî, Ebû Hureyre ra rîwayet beno, wina derbas beno: “Wexto ke şima ra yewer yan zî keso merde definê mezeli beno di melekê ke çimê înan simsîya-kewe yê yenê. Înan ra yewerî rê Munker, ê bînî ra Nekîr vanê” (Tirmizî, “Cenâ’iz”, 70). Semedo ke fikrê cîyayî estê ma na game raşt nêvînenîme ke Munker û Nekîrî daxilê bawerîyanê şarî bikerîme labelê wina aseno ke “çanqilo asinên” yew unsûrê bawerîya şarî yo.

4. Derheqê Sunetî de Bawerîyê Şarî û Rîtuêlî

Sunet dewreyanê vîyartişî ra yewer o. Çekuya sunetî ziwanê erebkî ra dekewta bi ziwanê Zazakî û di manayê xo estê; manaya yewine “adet û tradisyon” a, manaya bîne zî “cirabirnayîşê parçeyêk serê organê cinsî yê camêrdîye ra” ya (Nişanyan, 2018: 793). Sunet zafane lajekan rê yeno kerdene labelê tayê cayanê dinyayî yê sey welatanê Afrîka de kênekî zî eşkenê bêre sunetkerdene. Bi vejîyayîşê dînanê tewhîdî/monoteîstîkan reyde rîtuêlê sunetî bi Hz. Îbrahîm dest pêkeno. Yeno bawerkerdene ke Hz. Îbrahîm badê emrê îlahî hem xo hem zî lajanê xo Îsmâil û Îshaqî sunet keno. Reyna Hz. Îbrahîm bawermendanê xo ra zî wazeno ke wa camêrd û lajekî bêre sunetkerdene. Qisimê Xeleqîyayîşî yê Tewratî de Tekwîn 17/9-14 de wina yeno vatene:

9 Dima Homayî Îbrahîm ra wina va: Labelê ti do ehdê mi bîyarê ca, ti û nesilê ke to ra dima yenê. 10 Hayo ehdo ke ganî şima bîyarê ca, ehdo ke mabênê min û to û nesilo ke to ra dima do bêro, mîyanê şima de her camêrd do sunet bibo. 11 Şima do xo bidê sunetkerdene û no do mabênê min û şima de bibo elametê ehdê ma. 12 Wexto ke bîyî heşt-roje, her nesil ra camêrdê şima do bêre sunetkerdene. 13 Ha keso ke keye de ameyo dinya ha keso ke bi pere ameyo hêrînayene, her di zî ganî bêre sunetkerdene. Ehdê mi do, sey yew ehdo ebedî, goştê şima rê bêro îşaretkerdene. 14 Keso sunetnêbîyaye, camêrdo ke ci ra goştê posteyê sunetî nêbirîyayo do mîyanê şarî ra bêro eştene, çunke ey ehdê mi xeripnayo. (Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma, 2002: 17-18)

Mîyanê dînanê îlahîyan ra tewr verî ma sunetî dînê Yahudîyîye de vînenîme. Dalcı, eserê xo de derbareyê Yahudîyîye de cayê sunetî de wina vano:

Kitabê Yeşu de yeno îfadekerdene ke wexto ke Benî Îsraîlîyî ameyê bi Erzê Mevudî (Erdo Weadbîyaye) pê yew kardî yan zî pê yew gordo ke her di rîyê xo sî ra ameyê viraştene, ey a ameyê sunetkerdene. (Heto bîn ra) Pêxember Mûsa Yahudîyan rê emr keno ke wexto ke pitê înan badê dinyaameyîşî ya heşt rojanê xo kenê tamam ganî bêre sunetkerdene (1976: 16).

Dînê Xirîstîyanîye de rîtuêlê sunetî mecbûrî nîyo û ekserîyetê Xirîstîyanan zî lajanê xo nêdanê sunetkerdene. Goreyê vateyê Ataseven’î mîyanê Xirîstîyanan de, tena Qibtîyê Xirîstîyanê ke Misir û Hebeşistan de ciwîyenê, ê lajanê xo danê sunetkerdene (2005: 17). Bereqşê dînê Xirîstîyanîye Îslam yew ehemîyeto pîl dano bi sunetî. Örnek, na babete ser o nînan îfade keno:

Sunet, kitabo muqeddes yê Îslamî de bi awayêko eşkera nêameyo diyarkerdene û emrkerdene, labelê ayeta ke vana ‘na babete ser o girêdayeyê

şerîetê Pêxember Îbrahîmî bibe', sey yew qaydeyo umûmî ameyo qebulkerdene. Lajek, bi rîtuêlê sunetî tewrê cematê Îslamî beno û kesanê xeyrîmuslîman ra beno cîya (1977: 174).

Hîkayeyî ke Zazakî nusîyayî înan de zî kê raştê rîtuêlê û bawerîyê şarîyê ke derheqê sunetî de yî yenî. Mîsale Kitabê *Grev* de hîkayeya “Agêrayîş” de wina ameyo vatene:

Ma ermenîyan ra vanî kerwa, la înan de sunet çîn o. Wexto ke qicî înan benî, ey qicanî xo kilîse de bi yew dawet a şuwenî, kenî pak. Naye sey yew şênayî kenî. Senî ke ma qicanî xo bi şênayî sunet kenî, ê zî dêre de huzurî keşîşî de qicanî xo vaftîz kenî. Tîya de yew kes nê qicî tepîşeno, no merdim beno babîyo didin yê nê qicî (Kurij, 2013: 36-37).

Na hîkaye de sunetê Zazayan û vaftîzê Armenîyan yeno muqayesekerdene û muqabilîyetê kerwa û babîyê dîyînî yan zî babîyê vaftîzî rê îşaret yeno kerdene. Hîkayeya “Ğela” ya ke kitabê *Welato Şirin* de ca gena tîya de derheqê sunetî de nê cumleyê vênên: “A şew keydê Îbrayman dî sinet est bî. Rozdîhir tırş u keşkek pewti bi; poste u esteya eşti bi wertmî bîn” (Pamukçu, 2020: 107). Na nimûne de zî qala werdê sunetî yeno kerdene ke goreyê vatişê vatoxî tırş û keşkek îkramê mêmaman bena. Esasen dayîşê werdî yew parçeyê merasîmê sunetî yo.

Benetî Zazayan de wexto ke ma behsê sunetî kenîme çekuya **kerwayîye** zî zaf muhîm a. Kerwa yeno bi manaya, “keso ke lajekî dano sunetkerdene û heta peynîya heyatê ey wayîrîya ey keno” (Nişanyan, 2018: 451). Eseran de zî ma eşkenî nê teserî veynê. Kitabê *Hewnê Newroze* de hîkayeya bi nameyê “Pîro Kilmek!” de wina ameyo vatene: “Muxtarê Xilvêsî Gulo Çewder bi Pîr Sêydalî ra kewrayê yewbînî bî. Lajê Gulî pêşa ey de sunet bîbî.” (Çem, 2005: 62). Tîya de têkilîya kerwayîye ya ke mabênê di kesan de ya aye rê referans ameyo dayene. Reyna têkilîya sunet û kerwayîye ameya eşkerakerdene. Yanî nuştox bi no şekil ano verê çimanê wendekaran ke sunet unsûro esasî yê muesseseyê kerwayîye yo. Hîkayeya bi nameyê “Rayverê Mîrzayî” de zî wina ameyo vatene:

Ya Sulvis' vat. “Ma ti kewrayê mi nîya? Tawo ke ez amûne sunetkerdene, pîyê mi ez pêşa temsîlkarê to nêestûne? To ra nêvat ke ‘Ya Sulvis, Mîrzayê mi kewrayê tu yo?’ Ma hende ameyîme serê to, hewşa to de keleyê xo birna, nîyaz û qirvanî kerdî vila. O serê to yo ke germê hamnanî de kî peşewe merdimî cemedneno, ez senik uca kewtane ra, mi senik vengê to da, minete kerde? Se bî to rê? Qey nîna destê kewrayê xo nêgêna, na tenge ra

ranêxlesnena?” vat û o ra dime kî tepîya çareyê xo qemetna kemer ra berba (Çem, 2005: 103).

Na nimûne de zî roja sunetî bi awayêko bidetay yena vatene. Bi nê rêzanê corînan wendox fehm keno ke kerwayîya ke badê merasîmê sunetî yena viraştene aye rê esasen zaf qîymet yeno dayene. Çünke hîkaye de vatox ê çîyî ra gerre keno ke kerwayê ey wexto ke o halo çetin de maneno ci rê hetkarîye nêkeno. Kitabê *Halîn* de zî hîkayeya “Tena Estareyî Şahid Bî” de derheqê kerwayîye de wina referans yeno dayene: “Mal û milk, can û namûsê kirîvan, kirîvan rê haram bîyo o zeman de” (Lezgîn, 2006: 26). Na hîkaye de nuştox qala yew wextê verînî yê dîyarî keno ke goreyê ey o wext têkilîya ke mabênê kerwayan de bîya ewro ra cîya bîya. Yeno fehmkerdene ke o wext kerwayan mabênê yewbînan de yew mesafe rê rîayet kerdo û mal û milkê yewbînan rê û can û namûsê yewbînan rê dest nêkerdo derg. Nê îfadeyî ra bi awayêko îndîrekt yeno fehmkerdene ke bawerîya şarî ya ê wextî ke kerwayîye ser o bîya, êdî ewro dejenere bîya.

Hîkayeya “Meberbe Biraê Mî” ya ke kitabê *Meberbe Biraê Mî* de vêrena de zî behsê kerwayîye beno: “Rıza vake, bira, eke ju lacê mî beno, erzon to pesî, benime kewra. Mîsayibê mî esto, keşkena ma verocoy jubin naskerdêne, ma biyêne mîsayibê jubini. Hama na roce ra tepia, kewraê mîna” (Çiya, 2016: 125). Na hîkaye de yeno îşaretkerdene ke muesseseyê kerwayîye çiqas muhîm a. Çünke karaktero yewin wazeno ke bi karakterê bînî reyde kerwayîye rono. Benaberîn goreyê karakterê yewinî kerwayîye bendikanê tewr berzan ra yewer a. Reyna eynî hîkaye de wina ameyo vatene: “Rıza ke ama, vake, kewraenê, ebe xêr bo, Xızır xêr kero” (Çiya, 2016: 126). Nê îfadeyî de zî wina yeno fehmkerdene ke kerwayîye esasen mîyanê şarî de çîyêka vilabîyayî ya. Çünke karakterê hîkayeyî wexto ke dekeweno bi yew cematî, înan rê sey “kerwayênê” xîtab keno. Bi nê awayî wendox ehemîyetê kerwayîya ke mîyanê şarî de ya ser o beno wayîrê qenaetî. No îfade heman wext de sembolê aşitîye, werêameyîşî û nêzdîbîyayîşî yo.

Kitabê *Hirê Kitabî* de zî behsê kerwayîye beno. Mîsale hîkayeya “Riyê Çemi” de nê rêzî vêrenê: “Çıra hêni vana, kewra birayê isani yo. -Raşti ya, va Saheyderî” (Çiya, 2020: 109). Na hîkaye de dîyalogê di karakteran de bendiko ke mabênê di kerwayan de yo rê tekîd ameyo kerdene. Persa karakterê dîyinî ser o karaktero yewin kerwayîye sey birayîye name keno. Bi nê vateyî ya wendox derbareyê qewetê girêdayoxîya kerwayîye ser o beno wayîrê yew fikrî. Ma fehm kenîme ke muesseseya kerwayîye goreyê bawerîya şarî muesseseya birayîye ya û senî ke merdim hetkarîya birayê xo keno, seba rindîya ey cehd û ked dano ganî bi heman şekil kerwayê xo rê zî wina nêzdî bibo.

Kitabê *Budelaê Gırşi* de hîkayeya “Budelaê Gırşi” de zî wina nimûne yena dayene: “Bıray, domonê apunê ho, kewray, çe mısayivi, nast u dosti...” (Mergariji, 1996: 33). Tîya de tena nameyê kerwayîye derbaz beno û sewbîna çiyêk derheqê aye de nîno vatene labelê hîkayeya “Rijiaena Yeqraru” de wina ameyo vatene: “Milete ma, pir u toliv bi. Zuvinde kewraêni, mısayivêni, wa u biraênia axrete gureti vi” (Mergariji, 1996: 144). Na nimûne de zî vatox qala wextê verînî keno û mîyanê şarî de qala tayê muesseseyanê sey kerwayîye ser o yewîfî û solîdarîteya şarî keno. Eynî hîkaye de cayêna de wina vajîyayo: “Na çarseme verva ma kewrae mı, qırvane xızır keno... Roza çarsemie peroz yêno çe kewray. Qırvane xızır kenê. Goşte ho ve nune hora wenê” (Mergariji, 1996: 146). Tîya de zî kerwayê karakterî Xizirî rê qurban keno û her di kerwayî do pîya biwerê. Bi munasebetê qurbanî kerwayî yewbînan vînenê û bendiko ke mabênê yewbînan de yo dahîna biqewet kenê. Seke teberê metnî de zî yeno zanayene ke aktîvîteyanê sey qurban kerdene de yan zî veyve de kerwayî muheqeq yewbînî dewet kenê. Reyna eynî hîkaye de yewna ca de wina zî vajîyeno:

Meyite kewrae ho kaskenê, benê sılondê vere çeverde kene ra derg. Vanê:

“Tı kewrae ma, yeqrare ma bia

Mi sılayie dê to, tı ama;

Pêsare pot, qırva kerd xızırre

Nun u goşte ho ma werd pia

Ma to qey qole ardê ke ma bıkiye?” (Mergariji, 1996: 148).

Na nimûne de zî xayînîya kerwayî ver şikîyayîş û dejê karakterî bi ziwanêko xemgîn yeno îfadekerdene. Karakter verî nezerê xo yê verba kerwayê xo vano ke senî qurban kerdo û nanê ey werdo labelê kerwayê karakterî ey rê îxanet keno û ey kişeno. Bi nê kiştîşî, muesseseyê kerwayîye qedînenê. Wendox tîya de bi awayêko akerde eşkeno bendikê kerwayîye û xeripîyayîşê ey muşahede bikero.

Hîkayeya “Dewa Kaşy Vo!” ya ke kitabê *Havalê Roza Tenge* de vêrena de zî behsê kerwayîye beno: “Kas tenê ke zılvaz vo, rınd ke wuwedê, ju kundire dewa ma ré besa, yiyê vinu rusneme mordemunê xo ré; keme bara mısayivy, keme haleta kewrayiye” (Mirza, 2013: 30). Na hîkaye de hetkarîkerdiş û fikirîyayîşê muesseseyê kerwayîye û misayîbîye rê referans ameyo dayene. Vatox tena werdê xo ser nêfikirîyeno heman wext de werdê kerwayê xo ser zî fikirîyeno. Na nimûne de hetkarîya sosyale de esasen rolê kerwayîye bi awayêko zelal yeno îfadekerdene.

Peynîye

Prosesê virazîyayîşê tradîsyon û bawerîyanê yew şarî wextêko derg geno. No proses qet nêqedîyeno û bi awayêko daîmî xo keno aktuel labelê tayê bawerîyê esasîyî zî estê ke ê rew bi rew nêbedilîyenê. Bawerîyê ke derheqê dewreyanê vîyartişî de yê zî nê tewir bawerîyan ra yê. Na xebate de derheqê dewreyanê vîyartişî de kitabanê hîkayeyî yê Zazakî de xeylê bawerîyî ameyî tesbîtkerdene. Bi awayêko pêroyî heyatê însanî de hîrê dewreyê muhîmî estê; dinyaameyîş, zewicîyayîş û merg teberê nê hîrê tenan seba lajekan dewreyê sunetî zî esto. Nê dewreyî zereyê xo de tay tehluke û rîskî hewênênê û zerrîya şarî de benê çimeyê xof û ancîyayîşan. Mîyanê Zazayan de derheqê nê dewreyan de xeylê bawerîyê şarî û rîtuellî estê labelê nînan ra qisimêk xo rê mîyanê kitabanê hîkayeyan de ca vînenê.

Ame tesbîtkerdene ke kitabê hîkayeyî ke Zazakî nusîyayî înan de bawerîyê şarî û rîtuellî ke derheqê dinyaameyîş, zewicîyayîş, merg û sunetî de yî înan rê nîsbetêko gird ca dayîyeno. Seba çimeyanê bawerîyanê dewreyê vîyartişî yê dinyaameyîş, zewac û merg de zehmet o ke normêko teqez bêro vatene, çünke belî yo ke rîçê nê dewreyan reseno bi tarîxêko nêzanîyaye. Labelê seba sunetî û rîçê ey eşkeno bêro vatene ke rîçê nê rîtuellî reseno bi Tewratî û esasê xo de na bawerîye ewela sey bawerîyêka Samîyan vejîyeya meydan û dima vila bîya.

Kitabê ke dewreyê mayaxorabîyayîşî rê ca dayî: *Teberik, Vîndîbîyaye, Sewdaye Belekine, Berenge, Hîrê Nameyî, Pîyê Mi Kemane Cinitêne, Çakêto Sipî, Merhabaya Nîmeyê Şewe, Zeman Sey Fekê Kardî Bî, Xof, Dez, Lêl.*

Kitabê ke dewreyê zewacî rê ca dayî: *Welato Şirin, Binê Dara Valêre De, Budelaê Girşi, Rêça Binbareke, Hîrê Nameyî, Cer Hard Cor Asmen, Berenge, Hîkayeyê Hewn û Hişyarî, Sewdaya Belekine, Pîyê Mi Kemane Cinitêne, Dez.*

Kitabê ke dewreyê mergî rê ca dayî: *Menewşî, Estarêyê Asmênê Ma, Halîn, Lêl, Xafilbela, Hersê Zerrî, Ti Dejêko Bêwayîr Î, Hîrê Nameyî, Xof, Hîkayeyê Hewn û Hişyarî, Vîndîbîyaye, Ez Gule Ra Hes Kena.*

Kitabê ke dewreyê sunetî rê ca dayî: *Meberbe Biraê Mî, Hewnê Newroze, Grev, Welato Şirin, Halîn, Hîrê Kitabi, Budelaê Girşi, Havalê Roza Tenge.*

Nuştoxî nê eseranê xo de wendoxan rê bawerîyanê şarî û rîtuellan biteferuat nawnenî. Yew însan tena pey wendişê nê kitabana eşkeno derheqê kulturê Zazayan de wayîrê zaf melumatan bibo. Çünke nê bawerî û rîtuellî cuya şarî raştaraşt eks kenî.

Çimeyî

Akman, İ. (2020). “Romanê Piltane: Edebîyat, Bawerî, Vateyê Se Serranî”, Doru, M.N. û Gökdağ, K. (Ed). *Kavramlar ve Kuramlar -Dil Bilimleri-* içinde (365-376). Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları

Aldatmaz, N. G. (2013). *Pîyê Mi Kemane Cinitêne*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.

Aldatmaz, N. G. (2014). *Folklorê Kirmancan Ser o*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.

Asmîn, Ş. (2013). *Zeman Sey Fekê Kardî Bî*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.

Astare, K. (1994). *Cer Hard Cor Asmen*. Stenbol: Weşanê Doz.

Ataseven, A. (2005). *Tarih Boyunca Sünnet*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ayyıldız, Z. (2014). *Hersê Zerri*. Şanlıurfa: Elif Matbaası.

Canşad, M. (2014). *Xafilbela*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Çem, M. (2019). *Hewnê Newroze*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Çiçek, A. A. (2010). *Teberik*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Çiçek, A. A. (2014). *Lêl*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Çiçek, A. A. (2020). *Xof*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Çiya, S. (2016). *Meberbe Bıraê Mi*. İstanbul: Dersim Yayınları.

Çiya, S. (2020). *Hirê Kitabî*. İstanbul: Neşirxaneyê Vir.

Dalcı, O. S. (1976). *İslamda Sünnet ve Merasimler*. İstanbul: Şelale Yayınları.

Demîrel, L. (2014). *Vîndîbîyaye*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Dêrsim, H. D. (2014). *Estareyê Asmên Ma*. İstanbul: Aram Yayınevi.

Eroğlu, A. H. (2017). “Geçiş Dönemleri ile İlgili İnanışlar”, D. Arık û A. H. Eroğlu (Ed.). *Halk İnanışları El Kitabî* içinde (258-279). Ankara: Grafiker Yayınları

Ersoz, U. F. (2013). *Berenge*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.

Hesqera, E. (2021). *Merhebaya Nîmeyê Şewe*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.

- Kalafat, Y. (2009). *İslamiyet ve Türk Halk İnançları*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kalafat, Y. (2012). *Türk Halk Kültüründe Zazalar*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kalafat, Y. û Abdurrezzak, A O. (2020). *Mitostrateji-4- Anadolu Türk Halk Kesimlerinden İnanç Örnekleri*. İstanbul: Aktif Yayınları.
- Karakaş, H. (2016). *Rêça Binbareke*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.
- Karakaş, H. (2019). *Hîrê Nameyî*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.
- Karakaş, R. (2020). *Güneydoğu Anadolu Halk İnanışları (Dicle Bölümü)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kurij, S. (2013). *Grev*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.
- Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*. (2002). (2. basım) tede Yaratılış r: 17-18. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları
- Lezgîn, R. (2015). *Halîn*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.
- Lezgîn, R. (2018). *Ez Gule Ra Hes Kena*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.
- Lezgîn, R. (2019). *Binê Dara Valêre De*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.
- Mergarîji, H. (1996). *Budalaê Gırşî*. İstanbul: Pirevi Yayıncılık.
- Mirza, Y. (2013). *Havalê Roza Tenge*. Estemol: Analiz Basım Yayın.
- Nêşite, M. (2012). *Çakêto Sipî*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Nişanyan, S. (2018). *Nişanyan Sözlük- Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. İstanbul: Liber Plus Yayınları.
- Örnek, S. V. (1977). *Türk Halk Bilimi*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamukçu, F. (2020). *Welato Şirin*. İstanbul: Neşirxaneyê Vir.
- Şare, Y. (2017). *Dez*. Estemol: nasAjans Yayınları.
- Tekîn, E. (2013). *Sewdaya Belekine*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.
- Tirmizî, E.Î.M.Î. (1992) Sünen I-V tede “Cenâ`iz” 70. (C.Ç). Çağrı Yayınları
- Topaç, B. (2020). *Menewşî*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Toprak, S. (2006). *Münker ve Nekir*, TDV İslam Ansiklopedisi tede (c. 32, 14-15). İstanbul: TDV Yayınları.

Turan, A. (2015). *Yezîdiler Tarihçeleri Coğrafi Dağılımları Örf ve Adetleri*. Ankara: Hitabevi Yayınları.

Yılmaz, E. (2014). *Ti Dejêko Bêwayîr Î*. İstanbul: Weşanên Tevn.

Yildiz, P. (2021). *Hikayeyê Hewn û Hişyarî*. İstanbul: Weşanên Avesta.